

5257

U 34340 U

p n c 3 9

891.99

4.26

2018

12003

891.99

У-26

Уч.

Центральная Сиб-ка им. Ленина
г. Т. Баму

ИНДЕНТИФИКАЦИЯ 1936 №

№

ՅԱՌԱԶԱԲԱՆ.

7930

У-271

Համարեալ թէ սովորութիւն է դարձած մեր մէջ, որ ամեն մի նոր գրական ասպարէզ գուրս եկող կրիտիկայի խտտութեանը չհնարկելու համար իրան աւելի համեստ է ցոյց տալիս՝ խտատվանելով իր անգորութիւնը կամ ամփոքանութիւնը: Բայց պէտք է ասել, որ կրիտիկան աւելի արդար է վարուում—այդ խօսքերը ոչ մի կերպ չեն օգնում իմաստակի արժէքը բարձրացնելուն կամ արժանաւորինն ստոր ցոյց տալուն: Աւստի բոլորովին աւելորդ եմ համարում ասել, գրել այն, ինչ որ ոչ մի նշանակութիւն չունի: Գրականութեանն ինչ փոյթ, թէ ես միայն տասնութ տարեկան եմ, միթէ տարիներս կարող եմ նշանակութիւն ունենալ այս դէպքում: Առողջ գրականութիւնը պահանջում է հասուն գրեւծներ, իսկ գրողն օլ ուզում է, թող լինի. օլ իր մէջ նկատում է ոյժի բացակայութիւն, զգում է իր երկասիրութեան թուլութիւնը, նա գուր է դնում իր խակ մտքերը հասարակութեան առաջ, ոչ որ չէ կարող նրանցօլ հիանալ միայն նրա համար, որ գրողը մանկահասակ է. ընդհակառակն՝ զգւելի է թւում, երբ ամեն մի երեխայ ՚ի չարն է գործ դնում ազատութեան իրաւունքը և սրտորում գրականութեան վճիտ առակը: Խօսքս՝ իհարկէ, միայն այնպիսիների մասին է, որոնք լաւ գիտեն իրանց գործի անգոր լինելը. բայց կան մարդիկ, որոնք վատահ են իրանց վրայ և առանց որեէ կասկածի ասպարէզ են գուրս գալիս. այդ պիսիներին մեղադրելն անարդարութիւն է, թէկուզ նայն իսկ նրանց գործն արժէք չունենայ:

Համարձակ դնում եմ հեղինակութիւնս կրիտիկայի առաջ և պատրաստ եմ լսել ամեն մի կարծիք, ինչ տեսակ էլ նա լինի: Չէ որ ամենքն ազատ են իրանցն ասելու կամ գրելու, և ս՛վ է կարող խել

2032
41

այդ իրաւունքը նոյն իսկ վերջին խելագարից, մինչև անգամ նա իրաւացի է տրւած մտադուս. այդպիսով կերևայ շատերի թագնւած հոգին: Հրաւիրում եմ ամենքին օգտւել այդ ազատութիւնից և դուրս գալ ասպարէզ առանց քաշելու, առանց ամաչելու: Աինում են անձնաւորութիւններ, որոնք շատ անգամ կասկածում են իրանց այժի վրայ, չ'նայած որ կարող են շատերից բարձր կանգնել. դուր է վախենալը, ինչ անենք, թէ երբեմն կ'ոչնչանան նրանց կարծիքները հակառակ փաստերի առաջ, այդ ոչինչ, դրանից ոչ մի վնաս չի հասնիլ, ընդհակառակն՝ կարելի է նոյն իսկ օգտւել:

Բայց դուցէ քննադատելու կարողութիւն ունեցողներից կը գրանւեն շատերը, որոնք գործա ընդունելով չնչին՝ կ'ասեն. «Արժէ միթէ խօսել այսպիսի մի գրւածքի մասին»: Օ՛, բայց միթէ այդպիսով կուրելի կ'լինի ցոյց տալ յիրաւի, որ իսկապէս անարժան է գործս. բոլորովին, ես կ'մնամ նորից նոյն համոզմունքի մէջ, ուրիշ շատերն էլ կ'ընդունեն գործս արժանաւոր... Այն կարծիքը՝ թէ չ'արժէ խօսել անպէտք գրւածքների մասին, մեծ սխալ է, այդ բանից օգուտ են քաղում որոշ կարգի մարդիկ և բացի այն, որ սպախանում են գրականութիւնը, այլ և անուն են ձեռք բերում ամբոխի մէջ: Դ հարկէ՛ մեր մէջ չ'կան առանձին ուղղութիւններ, չ'կայ մի մեծ վնասակար ձիւղ, բայց չէ որ մեր գրականութիւնն էլ գեւ մի ուղիւնու չէ, մի կաթիլն էլ զգալի է վնաս մեր մէջ, չէ որ թոյնի աննշան քանակութիւնն ևս ունենում է իր ազդեցութիւնը. և այդ բոլորը չնորհիւ արհամարհական լուծեան է... իսկ այդ կատարեալ յանցանք է:

Ահա գործս, ով կարող է, թող օգտւէ իր իրաւունքից և դուրս գայ ասպարէզ: Ես ոչ թէ խնդրում եմ, այլ առաջարկում:

Արշակ Արայեան:

1895 թ.

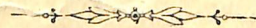
Թարգար:

Թ Ո Յ Ն

Ահագին բազմութիւն էր հաւաքւել բանտի մուտքի մօտ, չ'նայած՝ որ անձրիը մտնում էր, և փողոցները ցեխոտւել էին: Ես ևս հետաքրքրւեցի և ամբոխի մէջ մտնելով՝ կանգնեցի ճանապարհի վրան առանց իմանալու, թէ ինչի եմ սպասում, որովհետև ոչ ոք մի որոշ պատասխան չէր տալիս իմ «Ինչ կայ հարցին, բոլորի աչքերն ապշաբար յառած էին դէպի մի կողմ—բանտի մուտքը:

«Ահա նա...» շնչացին բազմութիւ ձայներ, և նայելով տեսայ, որ բանտից երկու սրաշածնեայ դուրս են բերում մի շղթայակապ բանտարկեալ: Չ'նայելով ամբոխի սաստիկ խռնւելուն՝ տեղս հաստատ կանգնեցի, որպէսզի կարողանամ դիտել յանցաւորի դէմքը: Նա հանդարտ քայլում էր՝ մտայլ, հպարտ հայեացք գցելով շուրջը: Նկուս, մօտեցաւ և դաստակներից կապկպած ձեռքը մեկնեց դէպ ինձ. նրա մէջ կար մի տեսք, ևս վերցրի այն: Շնորհակալութիւն յայտնեց յանցաւորը և շարունակեց քայլել՝ մի անգամ ևս յետ նայելով և մի թախծալի հայեացք գցելով իմ սպչած դէմքին:

Ես ինձ իրաւունք եմ համարում հրատարակել այդ տեսարն: Ահա նա:

Թ Շ Ի Ը Թ Թ Ի Թ Ե Ը Ե Ս Կ Ի Ջ Բ Ը .

Երբ մայրս ինձ ծնեց, հէնց այն օրից աշխարհը հետս թշնամացաւ. չ'գիտեմ ինչու, ուրիշներն էլ չ'գիտեն, միայն ասում են, որ ամեն մէկն ընդունակ է մէկ — մէկ քմահաճութիւն բանացնելու. բայց այդ ոչ մէկ — մէկ էր և ոչ նոյն իսկ հազար ու մէկ: Հէնց առաջին օրից սկսեցին բնութեան հարւածները:

Ես ծնեցի հարաւ և այս մէկի համար գոհ եմ. ծընւեցի երազներով լի հողով, հաւատում էի ազնուութեան և այլ սրա նման բաներին: Եւ արդարեւ, ինչպէս կարող էի չ'հաւատալ, ինքս այդպէս էի. բայց ասող, երբ կեանքը լայն բացաւ իր բազմանկիւն գիրկն, այն ժամանակ հաւատս անհետ կորաւ, և սկսեցի կասկածել, իսկ աւելի առաջ դնալով կրծքիս տակ մտաւ ատելութեան մի սուկալի կայծ, որ հետզհետէ վառելով հոգիս՝ դարձաւ հրդեհ, ատելութեան բռնկումն: Այդ բոլորն այնքան արագ կատարեց, որ մինչև անգամ նրա զարգանալն ինքս չ'նկատեցի: Արժանի է մարդն ատելութեան, թէ ոչ. պատասխանում եմ — անկասկած: Ով համաձայն չէ հետս, դնում եմ նրա առաջին իմ կեանքն իբրև փաստ ասածիս: Իսկ

ով նրան կ'համարէ անհիմն ,անհամողիշ, նրան ոչինչ չու-
նեմ ասելու՝ բացի սովորական խօսքերից. «Աստուած նրա
հետ!...» Թող շատերի համար խօսքերս լինեն ունայն,
զան ու անցնեն, այդ ինձ համար միևնոյնն է, ես չեմ
վշտանալ, այլ կ'արհամարհեմ այնպիսի դատաստանը:

Արկածալից է իմ կեանքը, սակայն այդ արկածները
չատ սովորական են. ամենքի հետ կարող է նոյնը պատա-
հել, ինչ որ ինձ հետ է պատահել: Ո՛վ գիտէ, մարդուս
գլխին ինչ փորձութիւններ կարող են գալ: Կեանքը, կամ
աւելի լաւ է ասել՝ բախտը հետո շատ է խաղաղել, թէև
ես երբէք բախտախնդիր չեմ եղած: Գեռ պատանի էի,
երբ երագներս ինձ տիրեցին վերջնականապէս: Այնպիսի
բաներ էի մտածում, որոնց աստուածաբանները յանցանք
անունով են կնքում: Ինչո՞ւ ենք ծնւել, ինչո՞ւ ենք ապրում,
աւելի լաւ չէ միանգամից վերջ տալ մեր կեանքին, որը
մի կօմեղիա է, և ոչնչանալ միանգամայն: Բայց այն էլ
էի մտածում, որ գուցէ իմ յուստես ուղեղը դեռ ևս թող
է, գուցէ ես իսկապէս չեմ հասկանում այն, ինչ որ հաս-
կացած եմ կարծում: Առաջ գնացի, նախկին օրերը հե-
ռացան, մանկութիւնս դարձաւ երագ, պատանեկութիւնս
մի թուած վայրկեան, սակայն երագներս ինձնից չը հեռացան,
այլ բազմացան միայն: Ես տանջւում էի, բայց թէ ինչն
էր տանջում ինձ, այդ չէի կարողանում հասկանալ. գուցէ
մերժումը—ո՛չ. գուցէ հալածանքը—ո՛չ, ո՛չ և ո՛չ. իմ վիշտն
ուրիշ էր, մերժումը, հալածանքը և փոթորիկները չէին
հասնիլ նրան: Միայն այս գիտեմ, որ չէի ուզում ապրել,
կեանքն ինձ թւում էր մի աւելորդ ծանրութիւն: Աշխար-
հըն ինձ աւելի նեղ էր թւում, քան թէ մահապարտին մութ
բանտը, կեանքն աւելի շնչին, քան թիթեռի կեանքը:
Իմ սիրտը կոտրւած էր միանգամայն: Օրս անցնում էր

ազատուկ կերպով, ես միշտ թւում էր մի ֆարս, բնութիւնը
մի խաբուսիկ ծիածան, վերջապէս ամբողջ տիեզերքը իմ
խաբէութիւն: Բայց ե՛ս... մի աննշան ատոմ ընկած տի-
եզերքի մի աննշան անկիւնում, ինչպէս համարձակուում էի
իմ ոչնչութեամբս ոչինչ համարել այս ամբողջ տիեզերքը,
որի սահմանն ինձ աներևակայելի է, որի մեծութիւնն
անհասանելի է: Բայց... ինչ արած, այդպէս էի. ես յայտ-
նում եմ այն, ինչ որ զգացել եմ:

Ինչո՞ւ ապրել, քանի—քանի անգամ կրկնել եմ այս
խօսքերը և դեռ կրկնում եմ. ինչո՞ւ տանջւել, ցաւ զգալ,
աւելի լաւ չէ միանգամից վերջ տալ այս բոլորին:
«Սպասիր, յոյս ունեցիր, ամեն բան նրա մէջն է, այդ
անիծեալ յուսոյ մէջ», ասում են էլախտիկները. բայց
ինչի՞ յուսալ, այդ չէ իմացում: Յոյսը մի օր յանկար-
ծակի փշրւում է, և այդպիսով ընկնում է սիրտը, բայց
այնպէս է ընկնում, որ այլ ևս վերականգնելու անկարող
է դառնում: «Թող ուրեմն անյայտութեան մէջ մեռնեմ,
մտածում էի ես, փշանամ, թող իմ յիշատակը չը մնայ
երկրիս երեսին, եթէ մնայ, ինչ օգուտ—ես ուզում եմ
բոլորովին հեռանալ. եթէ կարելի լինէր, նոյն իսկ իմ
կենսագուրկ մարմինը չէի թողնիլ երկրիս վրայ, ևս
ցանկանում եմ բոլորովին հեռանալ տիեզերքից, բայց
աւսոյ, տիեզերքից դուրս ուրիշ մի տեղ չեմ գտնում,
տեսնում եմ, որ ամբողջ անսահմանութիւնը բռնակալ
տիեզերքն է բռնած: Ճիշտ է, որ հնար չը կայ նրանից
ազատուելու, հէնց դրա համար էլ ատում եմ նրան, նա
ինձ նպատակով է գոյացրել, որպէսզի տանջի. իսկ ո՞վ
կ'սիրէ իր անողոր տանջողին, նրան, որի նպատակն է
խաղալ իր գոյացրած սրտերով: Կարծես մի բան է պա-
կաս... Ինչ է իմ ուզածը, հանդիսա... ճ, ո՛չ, սէր...

զուցե... ինչո՞ւ... սէ՛ր, բայց ի՛նչ, կարծես ամբողջ կեանքը սիրոյ մէջն է, մարդ միայն սիրոյ համար է ստեղծւած, սպա ուրիշ նպատակ կայ նրա գոյութեան մէջ. միթէ՞ սէրը քիչ է. բայց ո՞ւմ սիրել... որտե՞ղ սիրել... ամբողջ աշխարհն եմ հպարտ, անընկճելի հոգու համար աւելի նեղ է, քան ճգնաւորի համար իր այրը: Ուր թաղցնեմ իմ անգուսպ ցանկութիւնները, սրտեղ կորցնեմ իմ ցնորքները...» Սատանան գիտէ, թէ ինչեր չէի անցկացնում մտքովս... «Եւ իսկապէս՝ ապրելը կայանում է սիրոյ, գիտութեան և փառքի մէջ. երբեմն առանց վերջինների կարելի է լինում ապրել, բայց առանց սիրոյ— կեանքը վատ է ոչնչութիւնից, կամ այլ խօսքերով՝ ապրում ենք լիանալու և գիտենալու համար. այդ երկուսից մէկն ու մէկը մխիթարութիւն է ընդհանուր սուգի մէջ (կեանքը սուգ է), իսկ եթէ երկուսից էլ զուրկ ենք, սպա աւելի լաւ է ոչնչանալ վերջապէս:» Այս և այսպիսի շատ մտքեր գալիս, անցնում էին մտքովս, բայց այս բոլորը թաղնւած էր ուրիշներից, թէև իմ մէջ ոչինչ չէր լուսւմ: Գեա չեմ ասում այն մտքերը, որոնք կենթարկէին ինձ բանադրանքի և ստուածարանների գօրաւոր ու անգօր անէծքին:

Ես սկսեցի վայրենանալ. վայրենացայ ո՛չ թէ զգացմունքներով, այլ կեանք վարելու ձևով. այնպէս որ համարեան ամբողջ ժամանակն անտառներում, գաշտերումն էի անցկացնում, ինձ գուր էր գալիս բնութիւնը, նա զեզեցիկ էր թւում, որովհետև ինձ պէս իր վիշտը չէր կարողանում յայտնել ոչ որի. թէև լուսինն, ասում են, տխրում է, կամ աստղերը ժպտում են, ամպերը լալիս են անալի արտասուքով, և այս բոլորը հասկանալի է լինում մարդկանց: Այս առայժմ թաղնեկ, միայն այսքանը գիտեմ:

որ ես սիրահարել էի բնութեան վրայ: Նոյն իսկ գիշերները, երբ բերն անգամ քնած էին լինում, ծածուկ գուրս էի գալիս լեռնոտ շրջակայքը և սրանչանում թէ լուսնով, թէ աստղերով, թէ ժայռերով, որոնք յիբաւի կարծես հետս խօսում էին. տեսնում էի, թէ ինչպէս ամպերը գալիս, ծածկում են լուսինն ինձանից, և ես տրխրում ու մտածմունքների մէջ էի ընկնում... «Արդե՞ք, մի օր էլ ի՛նձ չէ միճակելու կեանքի ամպերից ծածկել...» թէև մերթ—մերթ էլ իմ տարուբերող խելքն այդ ամպերով արգէն ծածկւած էր համարում ինձ, բայց հազար երանի այն օրերին. եթէ ես օրհնել կարողանայի, այն օրերը կ'օրհնէի, միայն այն օրերը. թէև կեանքումս եղել են աւելի քաղցր օրեր, բայց նրանք միշտ որևէ շարիքի սկզբնապատճառ են եղել:

Ես գոհ չէի այն բանից ես, որ «բամբակում էի պահւած», բայց գիշերային լեռնական գբօսանքներն ինձ փոխեցին, այլ ես թուլամորթ չը մնացի, միայն հետքերը մնացին: Երբ ինձ պաշարում էին երազներս, վազում էի գէպի լեռները, քարանձառները և այնտեղ մի բարձրութեան վրայ նստում ու գիտում շրջակայքս. այն ժամանակ ամեն ինչ սիրելի էր ինձ. նոյն իսկ ինձ տանջող ցնորքները մի տեսակ գուր էին գալիս, ես քաղցրութիւն էի տեսնում նրանց մէջ: Նստում էի բարձրութեան վրայ և զիտում շրջակայքս. ահա այնտեղից արծաթէ գեան ինձ յանդիմանում է, որ իրան չեմ այցելում, երբ իր մէջ գիշերները խաղալու են գալիս բազմաթիւ աստղեր, և գիշերային ֆէան—լուսինը կախարդում է նրանց՝ իր զրոյցով զցելով երազների մէջ, իսկ նրանք միշտ հըրճւում են հէքիաթիներից. նա իր խօսքը բոլորին ասելու համար շրջում է գետի մէջ, բոլորին է անում իր կախար-

գական պատմութիւնը, որն այնքան կսկծեցուցիչ է, որ լսող աստղը գունատուում է, գողգողում և լոյսը կորցնում. և երբ վերջացնում է լուսինն իր խօսքը, չքանում է ինքնաբաւական կերպով, իսկ աստղերը ախրում են ու թօթափում: Երբ մօտենում էի ամպերին, որոնք եկած էին լինում հանգստանալու ժայռի լանջերին, նրանք ինձ-նից փախչում էին, կանգնում հեռուում և, կարծես յանդիմանում, թէ ինչո՞ւ եմ ատում նրանց, երբ ծածկում են լուսինն իմ աչքից: Հէ՛ որ նրանք էլ ունեն ինքնասիրութիւն. երբ լուսինը երկնքի վրայ է լինում, իմ ուշքն ամպերը չ'են կարողանում գրաւել, մնում են աւանց իմ մեղամաղձոտ հայեացքներին, և նախանձելով լուսնի երջանկութեանն, իրանք ևս ցանկանում են երջանիկ լինել և ցոյց են տալիս իրանց ամենօրինակ պատկերները: Նրանք կանգնում էին հեռուում, ինձ յանդիմանում և յետոյ չքանում: Սակայն պատահում էին աւելի յամառ ամպեր, որոնք իմ սիրտը ծակելու համար՝ հէնց որ սարն էի բարձրանում, ծածկում էին իմ աչքից և՛ գետը, և՛ աստղերը, և ես կատաղում, փրփրում էի, աւելի և աւելի ատում նրանց, որ ինձ հանում են ինքնամոռացութիւնից: ✕

Ինչո՞ւ էի այդքան գրաւում արծաթէ գետի լացով կամ անտառակի մեղեգիով, քամու ողբով ու հառաչանքով. ահա՛ թէ ինչու. թէև իմ հասակին նայած՝ կարելի էր ինձ տալ *արևսա* անունը, բայց ես սկսել էի արդէն ճանաչել կեանքն իր սեփական գոյներով, նրա ճանապարհը բացւած էր իմ առաջ: Եւ ես մոռացման մէջ էի ընկնում քամու խուլ աղաղակներով նրա համար, որ տեսնում էի գրանց և կեանքի որեէ պատկերի մէջ նմանութիւն: Կեանքը շատ պատկերներ ունի, որոնց ամեն մէկին նմանեցնում էի բնութեան ամեն մի տեսարանին, երևոյթին.

կեանքի և բնութեան երևոյթների մէջ նկատում էի գուգատիպութիւն, ահա՛ թէ ինչու հրճում էի ծիածանի շրեղութեամբ և վշտանում փոթորիկով: Որքան սկսում էի խորը մտածել, կեանքն աւելի և աւելի անմխիթարական էր թւում, խաբուսիկ գոյները չքանում էին, և մտքիս հորիզոնի վրայ մնում էր լսկ դաւնութիւն, թախիծ: Դեռ սեփական ոյժերով կեանքի մէջ չ'մտած՝ սկսեցի ատել նրան, և ապրելու ցանկութիւնս հետզհետէ չքանում էր. բայց ինձ գերում էր սպազան և պահպանում էին համոզմունքներս ճշմարտութեան վրայ կասկածելը, սրդիական սէրն ու երախտապարտ լինելը. ես չէի կարող վշտացնել հօրս (մայրս արդէն մեռել էր): Օ՛ սէր, եթէ քեզանով շատերն ստացել են բաւականութիւն, երջանկութիւն, ես միմիայն սրտի ցաւ եմ զգացել և թշառութիւն եմ տեսել. եթէ շատերը քեզ այսօր օրհնաբանութիւն են ձօնում, այսօր ես... ո՛հ, բայց ինչպէս անիծել այն բանը, որը շատերից փառաբանում է. որքան յանդգնութիւն է պէտք, Տէր Աստուած, անիծել այն, որն ընտրել ես Քո ամենխմաստութեամբ իբրև մարդկութեան միակ կապ երկնքի հետ. անելանելի գրութիւն... բայց թո՛ղ, թո՛ղ մխայ սրտումս վշտերի կոյան. այսպէս կասէ ամեն մի անճարացած յանդուր:

Ես ունէի փառքի ծարաւ, որ չքացաւ այն օրը, որ կեանքիս մէջ ամենածանր, ամենադաժան օրն եմ համարում. այդ օրն, իհարկէ, բաւականին նման էր իմ ծննդեան օրին: Ոչ թէ ցանկութիւն ունէի լինել մի իշխող, կամ մի հանճար, որի հետ մարդկութիւնը չ'համարձակէր համեմատել իր ամենաբարձրին, կամ մի բարերար, որի յիշատակը դարեգար օրհնաբանութիւններով պատկէր. ո՛չ, ես ոչ մէկը լինել չէի երազում, այլ այնպէս,

ցանկանում էի, որ իմ արածն ուշադրութեան, մի փոքր ուշադրութեան արժանի դառնայ, և նրանով բաւականութիւն զգամ: Բայց այդ միայն լոկ ցանկութիւն էր, իսկ երբ իմ մասին լսում էի մի գովասանական բառ, որն արտասանում էր ուրիշների առջև, բարկութիւնս գալիս էր, և իսկոյն լռեցնում էի նրա ասողին իմ կոպիտ հրամանով: Մի խօսքով, ես ունէի *փառքի ծաւառ*, եթէ միայն կարելի է այսպէս անւանել, բայց այդ սոսկ ցանկութիւն էր, որից յապենալը ցամառն էր պատճառում ինձ, բայց ոչ բաւականութիւն: Ինչո՞ւ, այդ ինչ քմահաճութիւն էր—չը գիտեմ, գուցէ բնութեան ծիծաղելի կնիքը գրօշմել էր իմ ուղեղի մէջ, որպէսզի յետոյ, երբ արդէն շատ ուշ կ'լինի, վրաս բարկանամ: Այդպիսի տղեղ գծեր շատ կային բնաւորութեանս մէջ:

Վաղ մանկութիւնից սկսած դիւրագոյաց էի. երբ տեսնում էի մէկի արտասուքն, ինքս ևս արտասում էի, թէ և ուրախութեան ժամերին միմիայն բարկանում էի. բարկանում էի նրա համար, որ ինքս չ'գիտէի ուրախանալ: Այդպէս ժամանակ ես սկսում էի յանցաւոր երազներ տեսնել. ինձ ապերջանիկ էի համարում և մարդու գոյութեան մէջ ոչնչութիւն էի նկատում. եթէ մէկը հարցնէր, թէ՛ «կեանքիդ մէջ քանի՞ օր ես եղել երջանիկ», ես կասէի՝ «այնքան, որքան որ մարդու գոյութեան մէջ նպատակ կայ»:

Ես մեկամաղձոտ էի և այդպէս էլ մնացել եմ. այդպէս մնալուն շատ նպաստեց իմ հպարտութիւնը (դա է միայն, որ ինձ քիչ թէ շատ մխիթարութիւն է շնորհում): Մեկամաղձոտութեան շնորհիւ արցունքն ինձնից չէր պակասում. նստում էի ժայռի վրայ... և յանկարծ նկատում էի, որ արցունքը հոսում է, հոսում անընդհատ իմ ուռած

աչերից. ինչո՞ւ, շատ անգամ ինքս չէի հասկանում: Այսպէս ազատ սարի վրայ ևս, ապահով ծառերի տակ ևս ես անհանդիստ էի. հանգիստ զգացել եմ միայն մօրս գրկում, երբ նա նայում էր գմայլած իմ խոհուն դէմքին, իսկ ես քնում էի նրա քաղցրագոյն հայեացքների տակ: Եթէ զգացել եմ կեանքումս մխիթարութիւն, որը ոչ մի շարիքի սկզբնապատճառ չէ դարձած, դա այն ընդհանրն են, երբ ես ննջել եմ մօրս գրկում: Օ՛, ինչքան էի սիրում մօրս այդ վայրկեաններին. քունս հանդիստ էր, նրա մէջ այլ ևս չէի հալածւում, ինձ չէին տանջում անյայտ երեակայական սգիներ. ես իսկապէս երջանիկ էի. բայց այդ այնքան երկար տևեց, որքան կայծակի փայլելը, և ես այլ ևս չեմ յիշում մօրս պատկերը, միայն յիշում եմ, որ նա շատ էր մտածում և ամենեկին չէր ժպտում: Ես նրա երջանկութիւնն էի, նա իմ, բայց նա մեռաւ, զրկեց իր երջանկութիւնից, իսկ ես կենդանի մնալով՝ զրկեցի իմ սփոփանքից: Յիշում եմ նաև նրա վերջին անգոր համբոյրը և ամենավերջին խօսքերը, որ ինձ ուղղեց, ահա. «Ռափայէլ, չը մոռանաս ինձ»: Սուրբ խօսքեր, սուրբ բերանով արտասանւած... օհ, մայր իմ, ինչպէս կարող է մոռանալ քեզ քո գժբախտ գաւակը... նա մեռաւ, ինձ ժառանգութիւն թողեց իր համբոյրը, վերջին խօսքերը և մշտնջենական վիշտը. այս վերջինն էլ նրանից ստացայ. ահա հէնց այն ժամանակւանից էր, երբ ես սկսեցի ինձ ճանաչել, զգացի, որ որը եմ, մենակ եմ, թէ և հայրս կենդանի էր: Սկսեցի մտածել, որ մայրս բոլորովին անհետացաւ, բայց ինչո՞ւ... Եւ հէնց այդպիսով էլ մտքերիս ծնունդը եղաւ: Բայց կեանքիս այս շրջանը համարում եմ *ուսկե շրջան*, որովհետև զրանից յետոյ չ'եղաւ մի օր, որ հանդստութեամբ քիչ թէ շատ նմանէր նրան. զրանից յետոյ սկսեցի օրէցօր

աւելի և աւելի տառապել: Մի տեղ նստում էի, ինձ պա-
 շարում էին մտքերը, փախչում էի նրանցից, նրանք ամեն
 տեղից ինձ հալածում էին. աշակերտական նստարանի
 վրայ ևս անհանգիստ էի: Ամեն բան ինձ ձաձքալի էր
 թւում. ոչինչ չէր կարողանում ինձ զբաղեցնել, թւում էր,
 թէ մարդիկ ոչինչ չեն հասկանում: Վիճում էի մի բանի
 վրայ, և ոչ ոք չէր կարողանում հակաձառել, ես իմ
 փաստերով, ապացոյցներով բոլորին լռեցնում էի, բո-
 լորը վերջի վերջոյ համաձայնում էին հետս. և ինչ, այդ-
 պիսով միթէ բաւականութիւն էի գտում. ընդհակառակն՝
 վառում, բորբւում էի, որ ոչ ոք չէր կարողանում
 դարձնել ինձ իմ համոզմունքներից, որովհետև նրանք այն-
 բան էլ նպատաւոր չէին:

Երբ պատահում էի ինձ նման մի թշուառի, հոգիս մի
 տեսակ բաւականութիւն էր գգում. տեսնում էի, որ մե-
 նակ չեմ, որ ուրիշ տանջող էլ կայ. նրան համարում էի
 իմ միակ բարեկամը և սկսում էի մխիթարել: Բայց
 երբ պատահում էի մի անհոգ, անփոյթ մարդու, արիւնս
 եռ էր գալիս, և ես գգուած փախչում էի նրանից, մտա-
 ծելով որ մարդիկ իրանց չեն ձանաչում, ստորանում են
 այն աստիճան, որ մինչև անգամ մոռանում են կեանքի
 չնչին լինելը:

Այդպէս էի ես: Բայց փոթորկին հետևում է խորա-
 կումն, անկումն: Հասաւ և իմ խիստ, անողորմ, դժնի, անո-
 գոր օրս, այն օրը, որն իսկապէս սկիզբ էր իմ թշու-
 աութեան: Այդ օրն էր որ ես ասացի. «Մնաս բարով,
 դպրոց, դու այլ ևս չպէտք է աշխատես իմ տանջող ու-
 զեզը հարթել. մնաք բարով, երագներ, բարի, վառ երագ-
 ներ, դուք այսուհետև օտարացած էք ինձ համար, իմ
 գլխի մէջ տեղ չ'ունէք:» Այդ օրն էր, որ ես ասացի. «Բա-

բով, տանջանք», սակայն չարով պատահեցի:

Չատ եմ տեսել այնպիսի որդիներ, որոնք անիծում
 են իրանց հայրերին. բայց իմ հայրը բարի հայր էր, նա
 իմ մէջ միայն սէր էր ներմուծել դէպ իր անձնաւորութիւ-
 նը, ես սիրում էի նրան, ինչպէս ոչ մի որդի չէ կարող
 սիրել իր հօրը: Երբ մեռաւ մայրս, իմ երջանկութիւնն
 անյայտացաւ երագի նման, նրանից յետոյ սկսեցի միայն
 հօրս ձանաչել իբրև միակ յոյսս, ապագայիս ուղեցոյցը.
 բայց... Ախ, այստեղ դժարանում եմ: Վեր կացայ տե-
 դիցս մի առաւօտ և սովորական «բարի լոյս» ասացի հօրս՝
 մտնելով նրա սենեակը: Իմ բարի լոյսը միայն արձագանդ
 տաւ դատարկ, լուռ սենեակում, ոչ ոք ինձ չ'պատաս-
 խանեց: «Հայր»... Սենեակի լուսթիւնը դիւթում էր ինձ.
 Ես սկսեցի ինչ որ վատ բան նախազգալ և ինքնամոռա-
 ցութեան մէջ ընկայ. բայց ահա անսանձ հովը փչելով
 յիշեցրեց ինձ, որ հօրս սենեակումն եմ: Մօտեցայ անկողին.
 բայց, Տէր Աստուած... այն ինչ բան էր... հայրս չէր շն-
 չում սովորականին պէս... քիչ էլ մօտեցայ, քիչ էլ, բո-
 լորովին մօտ գնացի... և այլ ևս ոչինչ չեմ յիշում...

2032
14

Ոչինչ չեմ յիշում մինչև այն ժամանակ, երբ ուշի
 գալով բացի աչերս և տեսայ, որ պառկած եմ հէնց այն-
 տեղ, ուր հայրս էր մի քանի օր առաջ պառկած... և մի
 սպիտակազգեստ ուրական կանգնած է իմ գլխավերեր:
 Յիշում եմ, որ երբ բաց արի աչերս, նա ժպտաց, ևս նո-
 րից ուշագնաց եղայ: Մի քանի օրից յետոյ գգում էի, որ
 ուշի եմ եկել, սակայն բոլորը վրաս նայում էին վար-
 մանքով, և ես ապշում ու աննպատակ ծիծաղում էի, երբ
 ինձ ասում էին՝ «խեղազար ես...» Առաջ վարմանում էի մի
 տեսակ, բայց յետոյ սկսեցի քիչ առ քիչ գգալ, որ մէջս
 մի փոփոխութիւն է կատարել, որովհետև տեսնում էի,

մար: Ի՛նչպէս, ապա ի՛նչ եղաւ հօրս անապին հարստութիւնը, չէ՞ որ նա ասում էր, որ այդ բոլորն իրանն է, չէ՞ որ նա ասում էր, որ պարտքեր չ'ունի, ուրեմն նա խաբոսւմ էր... Երեւի չէր ուզում ինձ վշտացնել... բայց նորից ինձ անհասկանալի է մնում այն բանը, թէ մի՞թէ նրա ամբողջ կարողութիւնը պատկանում էր ուրիշին, ինքը ոչինչ չունէր...: Այո, ես պիտի շնորհակալ լինէի մեր հարեանից, որ ինձ բարերարութիւն էր անում: «Բայց չէ, աւելի լաւ է մեռնել», վճռեցի երկար մտածելուց յետոյ, սակայն Աշխէնի հայեացքներն ինձ յանդիմանում էին, և ես չէի կարողանում անտարբերութեամբ նայել նրանց, տարուբերման մէջ էի: Վերջապէս վերջնականապէս վճռեցի լսել, մինչև որ բնութիւնը կամ այս կողմը ցոյց կ'տայ կամ այն: Տեսէք, թէ որքան թույլ է մարդու բնաւորութիւնը, որ *մոտակալնութիւն* ասած բանը չ'զգիտէ: 2է կարելի այն խոհեմութիւն համարէլ, որովհետև այդպիսով ընդհանրապէս գցում է իրան թշուառութեան մէջ: Ինչո՞ւ ես յետ կազնեցի գոնէ առժամանակ իմ վճռից, ինչո՞ւ վիճակս յանձնեցի բնութեան խաղերին, ինչն էր պատճառը կենսասիրութիւնը, բոպէական վայելչանքը — այո: 2նայած այն անագին տանջանքին, որի առաջ բոպէական քաղցրութիւնը ոչինչ է, այնուամենայնիւ մարդս ունի մի տեսակ խելագարային սէր գէպի կեանքը, ինչո՞ւ, ինքն էլ չ'զգիտէ, այլ այնպէս, նրան դժար է թուում գգայունութիւնից անզգայութեան մէջ ընկնել, սառչել, ցրել և կորչել, թէև այնպէս աւելի հանդիստ է, թէև գերեզմանային լուսութիւնը յաւիտենական է, այնտեղ յուզումներ չ'կան: Այդ անհասկանալի սէրն էր, որ ինձ ևս տատանման մէջ դրեց: Ի՛նչ անէի, մեռնէի, կորչէի միանգամից իմ մտքերով, իմ երազներով... այդ խորթ և դժարին էր թուում:

Բայց ապրելն էլ անկարելի էր ինձ: Մի խօսքով հոգուս մէջ կատարւում էր մի անագին կռիւ, մի փոթարիկ, որի վերջն ինձ աներեակայելի էր:

Միւս կողմից էլ Աշխէնն էր ինձ հետաքրքրում, քաշում գէպ իրան: Ես կարծես թէ գգում էի գէպի նա խանդադատանք: Նա գրաւիչ կողմեր շատ ունէր, բայց ամենամեծ գրաւչութիւնը կաշանում էր նրա հպարտ հայեացքում. սպիտակ և վայելչակազմ վիզն ուղիղ պահելով՝ աչքերը փոքրացնում էր, նայում ու ժպտում ասուածուհու պէս: Այդ ժպտի մէջ կար արհամարհանքի պէս մի բան, որ կարծես ասում էր ինձ. «փոքրոգի...» Այդ հայեացքների տակ ես իսկոյն յիշում էի մօրս, նա ևս նոյն կերպով էր նայում: Ահա թէ ինչու սկսեցի նրան այդպէս շուտ սիրել...: Առաջին սէրն էր, ամենասուրբ սէրը, բայց նա ծնունդ առաւ այն ժամանակ, երբ ես ոչինչ լաւ չէի սպասում կեանքից: Օ՛, ես չեմ ուզում խօսել սիրոյ ամենաքաղցր վայելչանքների մասին, որովհետև ով սիրել է այն ուժով ինչպէս ես, նա գգում է այդ, իսկ ով չէ սիրել, անհօգուտ է նրան տեսլը, որովհետև լոկ խօսքերով չէ կարող գգալ, չէ կարող նոյն իսկ երեակայել...: 2եմ ուզում խօսել այն կրակի, այն շանթի մասին, որն այրում է ուժգրնապէս սիրահարի ամբողջ հոգին, որը նրան խելագարեցրնում, սպանում է: Ով կարող է երեակայել այն երազային հեշտանքները, որով լիքն է լինում սիրահարի սիրտը. ով կարող է գգալ մի վայրկեան, մի ակնթարթ այն ոջժը, որ թուլացնում է սաստկապէս մարդու մարմինը. — ոչ որ, ով որ չէ սիրել: Սիրել... ով ինչ է գգում այս խօսքն արտասանելով իր սրտի խորունկ յատակից, իր գգայմունքների բարձունքից առնելով նրան: Ով է այն ամենագէտը, որ սէր չ'ունի, բայց գգում է ցաւ, տանջանք, թը-

ւառութիւն և երջանկութիւն, որ գիտէ կայծակի պէս
շանթող հառաշանքներ արձակել, այրել նրանցով ուրիշի
հոգին և արցունք խլել անզգայի աշերից:

✓ Նա, ով չէ տեսել թշւառութիւն, երբեք չէ կա-
րող ճանաչել երջանկութիւնը. նա, ով չէ լացել, չ'գիտէ՝
ուրախութիւնն ինչ է. այդպէս էլ ով չէ ստել, չը
գիտէ՝ թէ ինչ է գորեզ սէրը—թէն ամեն ատող չէ
կարող սիրել: Ես ատում էի կեանքը և սիրեցի մի արա-
րած, բայց այնպիսի սիրով, որ իմ մէջ ամեն ինչ
փոխեց: Թէն ինձ հասած թշւառութիւնն այնքան մեծ
էր, որ ես դժւարութեամբ էի հաշտում նորաստի գրաց-
մունքներին հետ, բռնանում էի նրանց վրայ, աշխա-
տում էի, որքան կարելի է խեղդել, մեռցնել մէջս
այդ մոլեգին կրքերը, բայց նրանք յաղթող հանդիսացան:
Միայն թէ այդպիսով ես չ'ընկայ անհոգութեան թեւերի
վրայ, երջանկութեան ժամին չէի մոռանում թշւառու-
թիւնս: Երջանկութիւն... ոչ, սխալում եմ, ես երբէք
երջանիկ չեմ եղել, բացի մօրս գրկում: Աշխէնի սէրն
ինձ երջանկութիւն չ'տուաւ, այդ պատճառով չեմ յան-
գրգնում սէրը երջանկութիւն անւանել. եթէ սէրը գիտէ
երջանկացնել, գիտէ և՛ թշւառացնել: 2'մոռանանք ուրա-
խութեան բոպէներին մեր արցունքը, զգացմունք չ'ունի
այն մարդը, որ մոռանում է անցեալը ներկայով, ով չ'ունի
պահած սրտի խորքում այն անցեալի յիշատակը, որով
ապրել է մի ժամանակ. ով հանգստութեան բոպէին չէ
յիշում այն երազները, որոնցով տանջել է իւր ուղեղը.
ով սիրոյ գրկում մոռանում է, թէ ինչպէս է ձեռք բերել
նրան, ինչ թշւառութիւններով է հասել այդ կէտին: Մի-
թէ ես կը մոռանայի հեշտանքներ երազելու ժամին, որ
որք եմ, համարեա բոլորից թողնւած, որ զուր է ապրե-

լըս. կը մոռանայի, թէ ինչպէս երգմնագանց գտնե-
ցայ—երգւեցի հօրս գերեզմանի վրայ մեռնել, բայց չը
կատարեցի երգումս և զեռ կենդանի եմ: Օ՛, ոչ, եր-
բէք. եթէ մոռանայի էլ, իրանք կը կենդանանային մէջս
և ինձ աւելի կը տանջէին իրանց անագորոյն հարւած-
ներով:

Բայց մարդ միևնոյն հանգամանքներում չէ մտում և
միևնոյն համոզմունքները չէ ունենում. բաւական է որ
այդ համոզմունքները թոյլ հիմքերի վրայ լինեն զրւած,
հանգամանքները փոխւեցին թէ չէ, համոզմունքներն էլ
հետը կը փոխեն: Ես վճռեցի 'ի սէր սիրոյ ապրել:

Մի երեկոյ բոլորս, այսինքն՝ ես, Աշխէնի հայրը և
Աշխէնը նստած էինք նրա հիւանդ եղբօր անկողնի մօտ.
հայրը վրաս մի քանի սարսափելի հայեացքներ զցեց.
այդ հայեացքներում երևում էին ոխ, ատելութիւն և
այդ հայեացքներում երևում էին այդ մարդուն, որ զէպ
ամեն վատ բան: Ի՞նչ էի արել այդ մարդուն, որ զէպ
ինձ այդպէս թշնամութիւն էր տածում. և եթէ ինձ ա-
տում էր, ինչո՞ւ խղճաց և իր տունն ընդունեց: Մի քանի
անգամ 'ի մեծ զարմանս իմ կրկնեցին այդ զօրխային
հայեացքները. ես մտածեցի, որ նա նախանձում է ինձ,
որովհետև որդին վատ գրութեան մէջ լինելով՝ զուցէ կը
մեռնէ: Վճռեցի այլ ևս չ'ապրել այդ մարդու մօտ, և
որովհետև ոչ ապրելու տեղ ունէի, ոչ էլ ազգական, ինքս
էլ այնքան տհաս էի հաշտում ինձ, որ չէի կարող անձս
պահել, վճռեցի մեռնել: «Ենթադրենք թէ կարող եմ ինձ
պահել, պահպանել կեանքս սեփական աշխատանքով,
բայց ինչո՞ւ ապրել.» այսպէս էի մտածում և միանգա-
մից փոխւեցի: Կան մարդիկ, որոնց ուղեղն օրւան ընթաց-
քում որևէ գործի մասին մի քանի վճիռներ է փոփոխում,
ես ևս այդպէս էի. յանկարծ վճռեցի մեռնել, մինչ

գեռ մի քանի բոպէ առաջ կեանքից բաժանուելն ինձ հա-
մար ամենաժանր բանն էր թուում: ✓

Բայց ահա աւելի վատացաւ հիւանդի դրութիւնը,
նա մահամերձ է: Ո՛հ, Տէր Աստուած, ինչպէս նա կուում է
մահան հետ, ինչպէս նա ցանկանում է ապրել: Օ՛հ,
մեռած լինելը շատ հեշտ և ցանկալի է, բայց մեռնելուց
դժուար բան չը կայ: Ես ցանկանում էի մեռնել, բայց
ինչպէս մեռնէի, ինչպէս սիրտ անէի վերջ տալ կեանքիս...
Ի՛նչ չէ որ ոչինչ չէի գգալ մեռնելուց յետոյ, ոչ ցաւ,
ոչ դժուարութիւն. բայց մեռնելը դժուար էր... Տեսնում
էի, թէ ինչպէս հիւանդն ուժգին շնչում է կամենալով
կրանել ամբողջ օդը, բայց այնտեղ՝ նրա ներսը կարծես
ոչ մի կտոր անգամ չէ մտնում, նա շնչում է, շնչում
ուժգնապէս, բայց ուժասպառ է լինում, արցունք է թա-
փում, որ չէ կարողանում հովացնել սրտի ծարաւը, խօ-
սել չէ կարողանում, միտքն արցունքով է արտայայտում:
Ես պատրաստ է ամեն ինչ տալու այդ բոպէին, նոյն
հակ կեանքը, միայն թէ միանգամ լիապէս շնչել կարողա-
նայ: Եւ ահա նա յուսահատուած՝ գլուխը կախում է,
որան պաշարում են ոսկի ցնորքներ, որոնցից պէտք է
բաժանել, նա երեւակայում է թոյլ կերպով, թէ ինչ լաւ
լինի, եթէ կարողանայ ապրել... և սկսում է այդ երազ-
ների մէջ ընկղմւած՝ խրխուալ... Բայց ահա նրա աչերին
երևում է երկինքը, այնտեղ հրեշտակները պար բռնած
երգում են և նայում վրան. բոլորն իրան են սպասում,
իր համար են ուրախանում. երջանիկ կեանք... ինքն էլ
է ցանկանում նրանց հետ լինել, նրանց մօտ ապրել,
նրանց մօտ զւարճանալ, միշտ տեսնել այդ պարերը և
միշտ լսել այդ գրախտային երգեցողութիւնը, և թոյլ
պտում է... Ահա հրեշտակները տխրում են, սկսում են

գլխակոր աչքի տակով նայել իր վրան ու արտասուել.
ինքն ևս արտասուում է: Եւ կտրելով վերջին յոյսը՝ մտա-
ծում է. «Ո՛հ, ապրելու այլ ևս իրաւունք չունեմ, ան-
շուշտ մեռնելու եմ, ուրեմն թո՛ղ շուտով մեռնեմ, չը
կրեմ այս անկրելի տանջանքները... բայց ո՛չ, ո՛չ, դժուար
է ինձ բաժանուել աշխարհից, թո՛ղ երկար նայեմ նրան:»
Այդ էր նրա վերջին ցանկութիւնը. նա աշխատեց աչերը
բանալ, շնչեց խոր կերպով, բայց կուրծքը չհանգստա-
ցաւ, բարձրացաւ, իջաւ, մի վերջին անգամ ևս շատ
խոր շնչեց, աչերն սկսեց բանալ, բայց նրա հայեացքը
հանգաւ օդում, և նա մի հառաչանք, մի անդօր ճիշ ար-
ձակելով սառաւ... և այլ ևս ոչինչ չէր գգում: Առջև
ընկած էր նրա անշունչ դիակն, անխօս, անշարժ, ան-
կեանք և այլ ևս անընդունակ վերակենդանանալու: Բո-
լորս լուռ արտասուում էինք: Ես սարսափում էի մահից.
ուրեմն այդպէս էր մեռնելը, ուրեմն այդքան ծանր էր
վերջին հարւածը. ես մինչև այդ ժամանակ չէի կարողա-
ցել երեւակայել նրա ամենաթեթեւ զարկն անգամ: Վերջնա-
կանապէս վճռեցի, որքան կարող կ'լինեմ ապրել, ապրեմ.
դա համարում էի ամենավերջին վճիռս:

Մենք լուռ արտասուում էինք: Հայրը մրմնջում էր
կցկտուր կերպով: «Ռըբեկկա ես սկստուսկ մնացի...
ուրմն Աստուած ինձ աշուպիս յիտտ պարտեց մեղքերիս
հաւանք... ո՛հ ի, ես մեղաւոր եմ... սկզբաւակ մնացի...
այլ ես ոչ որ չորնեմ...» Այդ խօսքերը մէջս կարեկցու-
թիւն էին զարթեցնում դէպ այն մարդը, որն ինձ
ստում էր, ես ցաւակցում էի նրան, բայց և զարմանում
էի, թէ ինչո՞ւ է նա ստում, որ անժառանգ մնաց, չէ որ
Աշխէնը կար, միթէ՞ նրան իր զաւակը չէր հաշում,
միթէ՞ նրան չէր սիրում: Ես տեսնում էի զարմանք նաև

Աշխէնի մէջ: Սակայն այդպիսի բողոքներում շատ բան կարելի է լսել և չը գարմանալ, վշտացածից չէ կարելի պահանջել, որ նա խօսէ այն, ինչ որ կայ. նրա սիրտը նման է հրդեհուող ժայռին, որն իր մեջից թափում է ամեն բան, որ ոչնչի խնայել չը գիտէ. նրան ինչ հոգ, թէ լաւայի հեղեղը կ'կործանէ ամեն ինչ, նա պէտք է դատարկելի, նա հանգիստ է ուզում: Արցունքը և սրտում կուտակւած հառաչանքը դուրս ժայթքելով թեթեւացնում են մարդուս, բայց պէտք է նկատել, որ նախ և առաջ բորբոքում են վշտերը և յետոյ մոխիր դարձնում, ճիշտ այնպէս, ինչպէս հրաբուլդիսը դուրս թափելով իր կրծքում դիզւած եռացող լաւան՝ արտաշնչում է հսկայաբար, արտաշնչում և յանկարծ փշրում ուժգնապէս և խառնելով հրեղէն հեղեղի հետ՝ տարւում է նրա հոսանքից՝ թողնելով իր յետքից աւերած և ամայութիւն:

Ես ևս լալիս էի նրանց պէս սրտագին. ինչո՞ւ... ինչո՞ւ... չէ որ ես ևս նոյն վիշտն ունէի, չէ որ գեռ շատ շէր անցած այն օրից, երբ մեռել էր հայրս. թըշտառութիւնը թշտառութիւն է յիշեցնում. նրանց արցունքներն ինձ ասում էի, որ ես աւելի դժբախտ եմ, քան թէ նրանք, որ ես աւելի եմ զրկւած, քան թէ նրանք. նրանցից մինը ողբում էր իր որդուն, միւսն իր եղբօրը, իսկ ես ողբում էի երկու բան—և՛ ծնողներին և՛ ինձ: Իմ հոգու փոթորիկն աւելի մեծ էր, ես առանց այն էլ շատ էի տանջւել, շատ էի ողբացել: Ինչ դրութեան մէջ կ'լինի ջղային, ամեն բանից զրկւած պատանին, որի կրծքի տակ հազարաւոր զգացմունքներ կան աւերակ դարձած, որը տանջել է միշտ ուղեղը մտորումներով, որը մտքի հսկողիստ ասւած բանը չը գիտէ, որը չէ խնայում իրան և միանգամից անձնատուր է լինում վըշ-

տերին, կեանքի դառն հոսանքին, թէկուզ ուր էլ քշելու լինի նա: *Մեւն Սր...* որքան շատ բան է հասկացւում այս խօսքից, որքան սարսափ է ազդում վրաս, երբ մտածում եմ, որ նրա մէջն եմ. *մհ, Հգօր Արարչի անգօր արարած...* ձշմարիտ, մերթ—մերթ ինձ մեղադրում եմ թուլութեանս համար. ինչո՞ւ չ'ունենալ զօրեղ կամք, ինչո՞ւ չ'ապրել ապրելու նման, ինչո՞ւ ՚ի շարը գործ պնել այն երկնային տուրքը, որ կոչւում է *կեւսլը*. ինչո՞ւ... ինչո՞ւ... բայց ինչո՞ւ նա չէ գրւած այնպիսի հիմունքների վրայ, որ մարդուս մէջ չ'ծնեցնէ այնպիսի գծնի մտքեր, որպիսիներն իմ մէջ են ապրում. ինչո՞ւ գու գոյութիւնը, ինչո՞ւ բարին ու շարը խառն են... դու գոյութիւնը, ինչո՞ւ բարին ոչ որ շէր ճանաչել, բայց ոչ, եթէ շարը չ'լինէր, բարին ոչ որ շէր ճանաչել, եթէ մահը չ'լինէր, կեանքը ոչ որքի աչքում ոչ մի գին չէր կարող ունենալ: Է՛հ, ես էլ շեմ հասկանում, թէ մէջս ինչեր են կատարւում:» Այսպէս էի մտածում ինձ մոռալթեան տւած այն ժամին, երբ գիական առաջիս էր. մտքերիս յաջորդում էին նոր մտքեր: Այդ բոլորն ինձ հասցրին այն վճռին, որ չ'պէտք է մեռնել, քանի որ կ'ապրեմ: Ինձ չէր սարսափեցնում գերեզմանի սառնութիւնը, չէի վախենում ոչնչանալուց, բայց մեռնելը թուում էր ամենազժւար բանն աշխարհիս երեսին. աւելի հեշտ էր երևում աստուածանալ, քան թէ մեռնել. ամենաժանր տանջանքի կոյտն աւելի թեթև էի կարծում, քան մեռնելու ցաւը. աւելի լաւ էի համարում ընդ միշտ տանջելով ապրել, քան թէ զրկւել բանականութիւնից և շնչելուց. մի խօսքով՝ մեռնելու բողոքին կրած կսկիծը խիստ էի համարում միլիօն կեղեքումից: Եւ ես վճռեցի:

Ապրում էի, կեանքը կատարելապէս տիրապետել էր ինձ, բայց հոգուցս կրակն անպակաս էր: Եւ ահա բարձրացաւ մի նոր կրակ ևս նրա մէջ, սկսեց աւելի վառել, դարձաւ հրդեհ, սկսեց մաշել և՛ հողիս և՛ մարմինս: Ո՞վ է ասում, որ երջանկութեան միջից բացակայում է տանջանքը, որը եթէ վերածենք մասերի, կ'տեսնենք, որ բացի գոտ թոյնից ոչինչ չէ պարունակում իր մէջ. սիրոյ հետ կրծքի տակ է մտնում և՛ այդ թոյնը, նրանք միասին են սնում, անբաժան են:

Կարծես թէ մօտենում էի երջանկութեան և կ'հասնէի, եթէ չ'լինէին իմ յետքում մնացած աւերակները, եթէ գոյութիւն չ'ունենային մի քանի գերեզմաններ, որոնց յիշատակը վառելանիւթ էր թոյլ հոգուս համար. այն, կ'հասնէի, որովհետև ինձ համար սիրոյ տանջանքը երջանկութեան նախադուռն էր: Կոտրւած էր սիրտս, ես ուզում էի նրան կենդանացնել, բայց չէի կարողանում— ահա մի անգոր ժպիտ, բայց և իսկոյն ահա՛ յանդիմանութիւնս արածիս համար:

Աշխէնը շուտով մոռացաւ եղբօր մահը և վշտակից էր լինում ինձ. կարծես նրան հայրս սիրելի էր իր եղբօրից: Մինչև անգամ մի օր, երբ թեանցուկ շրջում էինք գետի ափին, նա ասաց, որ մանկութիւնից սկսած դէպ իր հայրը միշտ սառնութիւն է ունեցել, որ նա չէ սիրում իրանց ընտանիքը, եղբօր մահն այնքան էլ ցաւալի չէր, ինչպէս և մօր մահը ցաւալի չէր, որովհետև եղբայրն էլ հօր բնաւորութիւնն ունէր—խորամանկ, խաբեբայ և անմարդասէր, որ իր հայրը մի տեսակ վատ աչքով է նայում իրան, կարծես իր գաւակը չ'լինի, որ դրանով իր ատելութիւնն օրէցօր շատանում է դէպի նա, իր բնաւորութիւնը հօր բնաւորութեան հակապատկերն է,

որ հայրն իրան միշտ փակ է պահել, մանաւանդ եղբօր ծնւելուց առաջ, որ վրան հսկում է ամենայն եռանդով, որ շատ անգամ տարօրինակ հայեացքներ է գցում, շատ անգամ ըոպէներով աչքն իր վրան է յառում, իսկ ինքը չը դիտէ դրանց պատճառները, միայն այդ բոլորից այն է երևում, որ հայրն իրան չէ սիրում: Նա ասաց, որ մայրն իրան մի փոքր շատ էր սիրում, քան թէ հայրը, բայց նա էլ էր շատ անգամ արհամարհական խօսքեր ուղղում, մանաւանդ երբ եղբայրը ծնւեց: Զատ անգամ ինքը քաշում էր մենակ իր սենեակը և մտածում, որ միթէ ինքն Աստուծոյ արարածը չէ, որ միթէ աղջիկը տղայից պակաս սիրելի է. մտածում էր, թէ ինչո՞ւ են ասում իրան, և սուզում տխրութեան բովի մէջ:

Ես մնացել էի զարմացած, թէ միթէ ծնողների և գաւակի կողմից այդքան սառնութիւն կարող է լինել դէպ իրար: Ուրեմն այս աղջիկը չէ կարող սիրել մի ուրիշին, քանի որ մինչև անգամ իր ծնողներին չէ սիրում, մտածում էի ես. և միթէ այսպիսի հօր գաւակը կարող է սրտում սէր ունենար: Բայց անուրանալի է, որ նա ինձ նւիրւած էր բոլոր հոգով: Այնուհետև ես և նա միմիանց հետ խօսում էինք իբրև եղբայր ու քոյր, և այսպէս էլ անւանում էինք միմիանց: Մեր երկուսիս բնաւորութիւններն այնքան նման էին իրար, որ կարծես մի մօր գաւակներ լինէինք, նրա հոգին յուզում էր այն, ինչ որ իմ հոգին, ահա թէ ինչու այդքան շուտով կապեցինք միմիանց հետ բարեկամական նեղ կապերով:

Որքան երանելի է գիշերը մահճի մէջ՝ վիրմակի տակ մտաբերել սիրելու դէմքը, նրա հայեացքը, նրա ժպիտը և նրանով երագել անվերջ, հեշտանքներով յագենալ... Բայց երբ յանկարծ հոգսերը գալիս են դիմացը անողոր-

Ժամանակ ուրևական չ'կար, նրանք տխուր էին, լռիկ ու ամայի և այդ ամայութեամբ փառահեղ էին երևում: Թուում էր, թէ մայրս աղօթք է մրմնջում վրաս արցունքն աչեքին և հայրս յանդիմանում է ինձ...:

Ժամերով չէի կարողանում հեռանալ նրանցից, իսկ հեռանալիս՝ կարծես թէ ինձ յետ էին կանչում անյայտ ոգիներ դէպ երկու թմբերը՝ դառնում էի, թէև ոչ ոքի չէի նկատում, բայց վազում, գրկում էի գերեզմանները հեկեկալով և նորից հեռանում, նորից դառնում: Վերջապէս անդգայութեան մէջ մի աներևոյթ ոյժ հեռացրեց անձկալի շիրիմներից, և ինձ տեսայ Աշխէնի թեկն յենւած մի բլրի վրայ: Նայեցի ամեն կողմ: բոլորը ծանօթ էր: Հանդարտ մրմնջացի.

✓ I այս է գլխի շար լայն:

«Մ'նաք բարձով, անգին շիրիմներ: Ես թոյլ եմ, անկար, թո՛ղ ձեր յիշատակը լինի ինձ պահապան: Անդա՛րձ հոգիներ, օրհնեցէք ինձ երկնքից, որ ես չ'կորչեմ աշխարհային անդունդների մէջ, ես անփորձ եմ: Գուցէ կէսգիշերային պահուն բոլորից ծածուկ երբ և իցէ ձեզ այցելութեան կ'գայ մի թշուառական, գուցէ երբ և իցէ մի կենսահալած ձեզ վրայ կ'բանայ իր սիրտը, գուցէ նրա հեծեծեանքը ձեր հանգիստը կ'վրդովէ, և նրա արցունքը կ'այրէ ձեր հոգին, կ'մորմոքէ գերեզմանի խորքերում, չ'մերժէք նրան»:

«Մ'նաս բարձով, հայրենի տուն. քո մէջ ծնեց այն մահկանացուն, որի սրտի մէջ ընդմիշտ արիւն է կաթել. քո մէջ ծնեցին այն տառապանքները, որոնք այրեցին և դեռ մորմոքում են ուղեզս. բայց չեմ անիծում քեզ: Այլ ևս քո միջում չեն լսւիլ հառաչանքներ, և ոչ մի շշուկ չի խանդարիլ դիւթական լուսթիւնդ: Հանգիստ եղիր, մ'նաս բարձով:

Ես և հայրս միասին

«Մ'նաք բարձով, հայրենի լեռներ, այլ ևս ձեր վրայ չեմ գմայլելի գիշերային խաղաղութեամբ, և ձեր միայնացած ժայռը չի լինիլ իմ երազատեղին: Անձրևը խուլ կը շառաչէ ձեր կատարի վրայ, կամ արծիւր թևերը տարածելով՝ հպարտ-հպարտ կ'կանգնէ և կ'դիտէ, թէ ինչպէս է անդունդների մէջ դալարում տանջող և տանջող գետը:

✓ I «Մ'նաս բարձով, հայրենի գետակ, այլ ևս չեմ դալ փերիցդ դիտելու, թէ ինչպէս աստղերը երկիր են իջել և թագնել քո մէջ. թէ ինչպէս դու վոյվոյով կոծում ես օրհասդ, կամ շառաչելով—հառաչելով թափ ընկնում, փշրում յոգնած: Անբախտ, անհանգիստ գետակ, մ'նաս բարձով:

✓ II «Մ'նաս բարձով, հայրենի լուսին, կաթնանման, ամօթխած ճրագ, որ փնտրածդ չես գտնում: Եղիր լուսաւոր որքան կամենաս, աւելի վատ, չես կարող տեսնել, թէ ինչ է թագնւած խաւարում»:

«Մ'նաք բարձով, աստղեր, դուք շատ անգամ էք յուզել միտքս. ես հեռանում եմ ձեզնից, ինձ նոր երկինք պիտի ողջունէ»:

✓ III «Մ'նաք բարձով, արծաթեայ դաշտեր և ուրախ վայրեր. անկարելի է, որ այս ընդհանուր ցնծութեան մէջ ապրէ մի մռայլ հոգի: Հանգիստ ձեզ և դարաւոր քուն...:

✓ IV «Մ'նաս բարձով և դու, իմ միակ կենդանի մխիթաւորանք, իմ պաշտելի էակ, սիրոյ և բարութեան աղբիւր. թո՛ղ իմ վերջին համբոյրն անմոռանալի լինի, մեր արցունքները միանան իբրև երկու սիրող սրտերի վշտակցութեան շողկապ, և մեր սրտերի միջնորդը թո՛ղ լինի մշտնջենական սէրը...»:

Երկար ժամերով գրկած իրար, համբոյրն արցունքի հետ խառը, չ'էինք կարողանում անջատել: Քանի-քանի

անգամ կամեցայ փոխել մտադրութիւնս, բայց յանկար-
ծակի միտս էին գալիս Աշխէնի հօր դժոխային, շանթոս
հայեացքները:

Եւ ես հեռացայ: Վերջապէս ամեն բան, ինչ որ ծա-
նօթ էր ինձ, կորաւ աչքիցս... կորաւ ընդմիշտ... Ես բըռ-
նեցի պանդխտութեան ճանապարհը, նոր աշխարհ, նոր
բախտ որոնելու յետեից ընկայ...

Հայրենիքից հեռու, մօխթարութիւնից զուրկ,

սիրտս կոտուած ընկած էի մի Օտար անկիւնում: Օտ-
ար... Որքան սպաքախ է մարգու երբ շուրջն է
նայում եւ տեսնում է, որ բոլորը նայում են վրե
Օտար հայացքով, Օտար զգացմունքով: Սարսափում,
զողում ես մտածելով որ ոչ ոք թեզ Օգնութեան չի
հասնիլ նեղ բոլորներին, եւ թո թոյլ ուժերը կնկ
ւեն մի միացեալ փոքր ոյժի առաջ: Դառնամ, գառն
այնտեղ, ուր ամեն ինչ ծանօթ, հայրենի է... Բայց
բայց այնտեղ միթէ պաշտպաններ շատ ունեւ ուր փա-
խելով, այն որ անկիւնն է ուր մարդկութիւն չկայ
Ան անխելօ մարդ, բայց միթէ բնութեան ձեռքից է
կարող ես ազատել... վախկոտ, սպրեթ ընդհանուրի
հետ, նոր բարեկամը կարող է բռնել հնի տեղը:
Բայց ամենքի բնաւորութիւնը մեկ չէ, շուրջը թո
գաղափարի մարդ չկայ, ինքը մեծակ ես ծնւել,
մեծակ էլ պէտք է սպրես: Չշաշում ես ճարահատեալ
Հազար ու մի մարդ խոցոտում, եւ կեղեքում էի
սիրտս, ես Օտար էի, բոլորն Օտար էին: Ենթ հիւ-
բնաւորութեանս անկայունութեան շուտով վհատեցի
եւ հայեացքներս կրկին փոխեցին ամեն բանի մասի
Թէ ինչ էր գրութիւնս Օտար երկնքի տակ, եւ ինչ
ժարաբերութիւնների մեջ էի դեպ ԱՄՆ-ներ, այդ երե
վում է մեր նամակներից: ասա նրանք:

ՍԻՐԵԼԻ ԲՈՐՈՒԿ.

Թէ որքան նեղութիւններ կրեցի, որքան տառապե-
ցի մեծակ, Օտար աշխարհում թեզից հեռու, անասե-
լի է: Տաղտուկ, միօրինակ, խանձրակի կեանքն ինչ
յողտոտս է շինել, հեռացրել ամեն բանից, մինչեւ
անգամ թո սիրուց թեւ զու ես ամենամօտիկը, որ
ովհետեւ զու միշտ յենում ես այն թրերը, որոնք

կեանքիս մէջ միանգամ փայլել են ու կորել եւ այլ եւս չեն երեւալու: Երազ Օրեր...:

Այսին դու նրանց հիշատակն ես, այն Օրերից միայն դու ես մնացել: Բող որ իմ սիրտը միայն թո սրտի հետ կապած մնայ յաւիտյան, նա մենակ է կարող ապրել:

Այժմ գրութիւնս անտանելի է, մտքերս կոր-
ցրել եմ չգիտեմ թէ ինչ եմ մտածում, կարծես
զրկած եմ բանականութիւնից, ունչի էլ եմ պաշ-
տում, ունչի էլ եմ սիրում ունչի էլ եմ ճանանում, մ
ամեն ինչ լռել է իմ մեջ: Այգտեղի կեանքը
ընդարձակել է միշտ երեւակայութիւններին սա-
մանը, բազմապատկել է երազներս, յոսերս, որով
հետեւ դումոսս ես եղելց քեզ սիրելիս եմ ետել,
այդտեղ տանջել եմ սիրոյ տանջանքով / սիրոյ տ
տանջանքը կրթում ' հոգին /, այդտեղ շատ եմ ոսկ
ոսկի ժամեր ունեցել, իսկ այստեղ դառնութիւնների
շնորհիվ սրտումս սեր չկայ, ես կորած եմ ընդ-
միշտ, մաշուող սրտիս տակ աճում է արհամարանքը
ես վերջ է վերջոյ հրեշ պիտի դառնամ: Որքան
վատ է որ մարդ գիտէ իր ապագան, մանաւանդ երբն
նա աննախանձելի է, ինչպես իմը: Իհարկէ մահապ
պարտը տանջում է աւելի, քան թէ ազատ մարդը

որովհետեւ նա գիտէ իր ապագան: Իսկ իմ վիճակ
կը մահապարտի վիճակից լաւ է: Ինչ անեմ, ինչ
ով զբաղեմ, կայ արդեոք մի հնար ազատելու
այս շարութեան թակարդից... որն է... միայն
մահը կարող է փրկել:

Ախ, ինչու Օրերն այսպես աննկատելի, այսպես
արագ կերպով անցնում են, ինչու մոլորված եմ ա
այսպես, միթէ նոյնը էլ եմ, մի թէ մտքերս գողացել
են եւ նրա տեղն ուրիշները դրել, ինչպես Արտավա
զդ մանուկին՝ վիշապադուները գողացան եւ տեղը
լար դեւ գրին: Գուցէ բարի զգացումներս սպառ
ւել, անհետացել են, ինչու վիշտ արտայայտել դ
դժվարանում եմ, ինչու կեանքի դառնութեան դրոշ
մը իոր կնքած է ճակատիս, եւ ես հնազանդում

եմ Թուենաւոր մտքերիս թ

եմ Թուենաւոր մտքերիս թախառնքին կատարեալ
ստորկական հլուքեամբ նրանք ինչ գերել են,
էլ եմ կարողանում նրանցից ազատ մնալ մի ժամ,
նրանք մէջս հաստատուն հիմքեր են դրել, տան
ջում, մաշում են ինչ: Եթէ երբեմն գոճում է
հիւանդ ուղեզս, այն էլ երեւակայում է անցան
կալին ուսարսափելին: Ախ, ահա նոյն իսկ այժմ
ինչ եմ զգում... անողորմելի աշխարհ, մտքեր
անծայր, անհատակ ովկիմնոս, դու արեան կաթիլ
ներից ես գոյացած, թո պատկերով սարսափեցնում
ես ինձ, հեռու, հեռու, Բող հանգստանայ յոգ-
նած ճակատս, նա քեզ է կարոտում... բայց ո՞
ու, էլ եմ հանգստանում, կորել ' իմ միջից խանդը
եւ սովորական լանկրացուցիլ, սպանիլ մտքերն
անհանգիստ են անում ինձ խռովում հպարտ հոգի
որի սլացքը մի ակնթարթում անհունութիւն է
կտրում:

Բոլորն առաւ են ինձ համար. չկայ մեկը,
որի ներկայութեամբ գէթ րոպեապես մոռանամ
վիշտս, ինչես քառ անգամ մոռանում եմ ամբողջ
աշխարհը, չկայ մեկը, որ մի քանի սփոփիւ իռա-
քեր արտասանեք է որ սփոփանքը թեթեւացնում է
տանջանքը թեեւ նա լաքեութիւն է միայն: Բոլորն
անհոգ, երջանիկ են, իսկ ես ինչու նրանց պէս
էլ եմ, ինչու շատերի նման անփոյթ էլ եմ, ինչ են
տալու ինձ այս մտքերը... հրմ, բայց այս ինչ
եմ ասում, միթէ կարող եմ անփոյթ լինել եւ
էլ եմ լինում ուր եր, թէ ես էլ կարողանայի
ինձ այն հասարակութեան անդամ համարելու, որով
զրջապատվաց եմ. բայց ինձ ով է տւել հոգեկան
համադիստ, նա աշխարհի հարազատ զավակն երի համար
է ստեղծւած, իսկ ես խորթ եմ...

Չգիտեմ այս մտքերն ինձ երկար պիտի տանջեն
թէ կգայ եւ մի Օր, որ իսպառ կրաժանւեմ նրանցի
սակայն կարծես թէ համոզում, եմ, որ նրանք հետ
գետեզման պիտի իջնեն իրանց մշտադալար ոյժով:

Ինչս իմ հոգին էլ եմ ճանաչում ուրեմն ուրիշը
երբեք էլ կարող ինձ հասկանալ հետեւապես մի
մշտնջենաւոր թշւառական եմ ես:

Շրեւի կը հետաքրքրուես կեանքի մասին ունե-
ցած կարծիքովս, ասեմ. կեանքի եւ մահուան մեջ
կայ այն արբերութիւնը, որ մահուան խողովու-
թիւնը չկայ կեանքի մեջ, իսկ կեանքի սառապանք
ները բացակայում են գերեզմանի խորքերից, որն
աւելի հիւրասէր է. քան կեանքը: Կեմ հասկանում
թէ ինչու ենք ծնւել բայց այստեղ ինչ անհաս
կանաւի լան կայ, բնութիւնն էր գործն է կատա-
րել, մրջուկներն ինչու են ծնւում, մենք էլ ք
այնպէս: Պետք է ասել, որ աշխարհն էլ գերեզ-
ման է,

է, միայն աւելի դժնի, խաւար, քան իր սառն խորշերը,
ուր ննջում է մահուան զաւակը, և աշխարհն աւելի ան-
շուք է, քան օտարականի աղքատ շիրիմը... Ո՛հ, բաւա-
կան է, իմ աչքում մահը գերադասելի է կեանքից:— Եթէ
այդպէս է, էլ ինչո՞ւ ես ապրում, գուցէ կհարցնես դու:
Իրաւացի ես, լսիր պատասխանս. հետաքրքիր է ապա-
գան, մի ոյժ ինձ ստիպում է շարունակել ճանապարհս,
թէ և չեմ կարծում, որ երկար լսեմ նրան, գուցէ շատ
շուտով կգնամ յաւերժական հանգստութեան սառնասիրտ
բնակարանը, իմ սեփական օրօրոցը... 2՛վշտանաս, հոգեւ-
կրս, եթէ կարող ես, մխիթարիր ինձ:

Քո դժբախտ Ռափայել:

Թանգագին Ռափայել:

Նամակդ իմ վաղուց ցամաքած աչերից արցունք
հոսեցրեց, և անս, հէնց այս ըոպէիս, երբ ես գրում եմ...
բայց կարծեմ ինքդ հասկանում ես իմ սիրտը, կարծեմ
տեսնում ես արցունքս, անհ երկու կաթիլ նամակիս ճա-
կատին, նրանք աղի հետքեր կ'թողնեն. չկարողացայ
ինձ պահել, յանկարծ փղձկաց թոյլ սիրտս, և հոսեցին
նրանք. թող քեզ համար նրանք թանգ լինեն իբրև ան-
կաշառ սրտի ամենամեծ ընծայ: Տեսնում ես, քեզ երկու
կաթիլ արցունք եմ ուղարկում, աւելի թանգագին ընծայ
չգիտեմ, քան սիրտը, իսկ արցունքը սրտի պատկերն է:
Արդեօք դո՞ւ ես կլաս այս արցունքաղբօշ տողերը կարդա-
լիս, քո սիրան էլ իմ սրտի նման փղձկուն է, այնպէս
չէ, անս քո արցունքներն ես... Արցունք, արցունք,

զգացմունքների ներկայացուցիչներից ամենամեծը, հոգու նկարի երկնային գիծ, եթէ դու չլինէիր, աչերն այնքան սիրելի չէին լինել... Եղբայրս, յիշում ես, երբ դեռ վաղ ժամանակներում արցունք էիր թափում ինքդ քեզ, առանձնացած, լռիկ մթութեան մէջ և նրան ծածկում էիր միւսներից. ինչու էիր լալիս, ո՞վ գիտէր, ահա այժմ երևում է նրա բացատրութիւնը—դու յուսահատուած ես... Դժբախտ եղբայր, այդ խօսքն այնքան թունաւոր, սպանիչ է ինձ համար, ինչքան մերժումը: Յուսահատել, նշանակում է թոյլ բնաւորութիւն ունենալ: Սակայն ես չեմ ասում, թէ անփոյթ, անզգայ կեանք վարիր, բայց ամբողջ օրերով էլ չ'պէտք է նստել՝ մտորումներով տառապել, յուստես հակումներ ունենալ, մեռնել շատ—շատ անգամ, նրանք լի են թոյնով, կամ աւելի ճիշտն, իրանք ամբողջապէս թոյնից են կազմուած: Բայց դու կ'ասես. «Ի՞նչ փոյթ, չեմ էլ հոգում կեանքի մասին, այսպիսով կ'մեռնեմ...» Դա համարձակ խօսք է, չափազանց համարձակ. դու ապրում ես կեանքի մէջ, ի՞նչ ես կարծում, աւելի լաւ մասնակցել ընդհանրութեանը, գործել նրա հետ ձեռք ձեռքի տւած, թէ անփոյթ կեանք վարել, կամ ինքնամոռացութեան մէջ ապրել: Մի չնչին ժամանակ կեանք ունենք, եթէ այն էլ անցկացնենք ոչնչով, նշանակում է չենք ծնել երբէք: Միթէ կարծում ես թէ լաւ է անգործ առանձնութիւնը—ոչ, պէտք է զնալ ընդհանրութեան հետ մեծ հոսանքի միջով: Կարծեմ ինքդ էլ կ'համաձայնես ասածիս հետ. իսկ եթէ համաձայն չես, մտածիր երկար, և ես լիովին հաւատացած եմ, որ կ'համոզուես: Մեռնել, նշանակում է փախչել ընդհանրութեան միջից և ընկնել մոռացութեան խորխորատի մէջ. բայց որքան սարսափելի է այդ վիհը: Սակայն ապրելն

ևս ձևեր ունի. իմ ասած ապրելը կայանում է աշխարհի իրէակաների իրադորժմանը մասնակցելու մէջ, ասպարիզից չ'փախչելու մէջ, կուրի դաշտը թողնելն ու փոքրոգութեամբ փախչելն անագնուութիւն է: Բայց սպասիր, շուտով կ'անցնեն այդ նեղութիւնները, կ'հեռանան ցաւն ու տանջանքը, սիրտդ նոր բարախմունքով կ'բարախէ, և դու կ'լինես իսկապէս կենդանի, աշխարհի սիրած գաւակ: Խորհուրդ եմ տալիս յարաբերութիւնների մէջ մտնել հասարակութեան նախանձելի շրջանի հետ:

Անգիմս, միթէ ես ևս չեմ հասկանում քեզ, ինչո՞ւ ես քեզ այդքան մենակ կարծում. շատ անգամ հէնց այդպիսի սի սխալ կարծիքներն են դժբախտացնում մարդուս, սև օրերով զարգարում նրա կեանքը:

Միբիր կեանքը, գնահատիր նրան, և կ'լինես ամենաերջանիկ մարդն աշխարհիս երեսին, բոլորը քեզ կ'նախանձեն, քեզ երանի կ'տան՝ ինչպէս մի թագաւորի:

Քեզ սիրող Աշխէն.

Իմ ամենաթանկագին էակ!

Չատ գոհ եմ քեզնից, որ աշխատում ես ինձ մխիթարել, սփոփելով հեռացնել այն մշտնջենական թախիծն ու սրտացաւը, որոնց ենթակայ է սիրտս, որոնցով սընուում է մուայլ հոգիս. բայց նրանք, պաշտելի Աշխէն, յաւելում են, ինձնից երբէք չեն հեռանալու, նրանք իմ լէրժական են, ինձնից երբէք չեն հեռանալու, նրանք իմ սեփականութիւնս են, ոչ ոք չէ կարող խլել ինձնից, ես ևս չեմ կարող բաժանել նրանցից, ես սովորել եմ նրանց հետ լինել, առանց նրանց ձանձրալի է, նրանք սիրելի

են դարձել ինձ և այդպէս կ'մնան մինչև վերջին շունչս փչելը:

Ինչո՞ւ այսքան մտախոհ և մեղամաղձոտ է ստեղծել ինձ բնութիւնը, արդեօք սա դժբախտութիւն է, թէ բարեբախտութիւն, բայց ինքնագիտութիւնը խօսմ թշւառութիւն չէ, սակայն ես թշւառ եմ...

Դու ուզում ես ինձ համոզել, որ կեանքը սիրելի է, բայց ասածներդ համոզեցնող չեն:

Քո ամենաթանգագին ընծային փոխարինում եմ իմ անզինը, էլ ինչ կարող էի ուղարկել բացի արցունքից, որոնք յիշատակ են մնացել իմ մեռած մանկութիւնից, որը յիշեցնում ես ինձ քո նամակում, որն անցաւ և էլ չէ դառնալու... լաւ չէր լինի, որ այն ժամանակ, երբ արդէն մանկութիւնս մեռաւ, ես էլ հետը մեռնէի. քանի կ'ապրեմ, այնքան կ'դառնանամ, կ'վիրաւորեմ...

Միթէ ես յուսահատուած եմ, միթէ փախչել եմ ցանկանում կուի դաշտից, անագնուութիւն, փոքրոգութիւն է միթէ արածս. քեզ այդպէս է թւում. ինձ չես հասկանում, քոյրիկ, չես հասկանում մեղամաղձոտ ներքինս. զգե՛լ՝ նշանակում է յուսահատուել, աւելի գեղեցիկն ընտրել՝ նշանակում է փախչել կուի դաշտից, տանջանքից հեռանալ՝ նշանակում է փոքրոգի լինել: Աշխէ՛ն... բայց ոչ, չեմ կարող ասել, դա քեզ կ'սարսափեցնէ... Ասեմ միթէ. ես աւելի և աւելի եմ համոզւում, որ մահը գերագասելի է կեանքից, որ մարդիկ զարշելի ճիճուններ են, քարասիրտ, անագնիւ պարագիտներ են, որ ապագայ չ'ունենք, ինչպէս մենք ենք ծիծաղում մեր անմիտ նախնիների վրայ, այնպէս էլ մենք ենք ծիծաղելի լինելու մեր յետնորդների համար, որ աշխարհում չ'կայ ոչինչ կատարեալ, ուրեմն ամեն բան էլ վատէ: Իսկ այս քանի օրերն ատելի կեանքիս վերջին

«մնաս բարևի» ժամերն են: Քոյրիկ, արդեօք կ'զմս դազողիս նայելու, սառած հայեացքս դիտելու, սլացած երագներին, անյուշ անուջներին անքննելի խորշերը տեսնելու... Օ՛, այս չափից դուրս մեծ փառասիրութիւն է...

Նագելի քոյրիկ, դու ես միայն ինձ սիրելի, այսքան որ ապրում եմ, քեզ համար է լոկ. եթէ դու չ'լինէիր, այսքան չէի տանջւիլ: Այժմ անզօր եմ, թուլացած, բայց ոչ երբէք փոքրոգի, անագնիւ: Կեանքի մէջ իսկապէս կուի չ'կայ, այլ միայն ստոր անձնական վէճեր, ես դրանցից եմ հեռանում. եթէ իրաւ գոյութիւն ունենար մի ազնիւ, գաղափարական կուի, ես չէի ձանձրանալ, կ'դիմադրէի յամառութեամբ ճակատս դէմ տալով և կամ կ'յաղթէի, կամ կ'ընկնէի քաջութեամբ. բայց քո ասած «կեանքի կրուիւր» մանր-մունը հաշիւներից ծագած ետական վէճեր են: Աննաման հրեշտակ, կ'ինը շատ է լալիս, բայց դու չ'լաս, ինձ համար արցունքները թանգ են, պահպանի՛ր նրանց գերեզմանիս վրայ թափելու համար: Բայց արդեօք կ'զմս գերեզմանս այցելելու, այնտեղ էլ կ'լաս. բայց աւա՛ղ, ես չեմ տեսնիլ, չեմ լսիլ հեկեկոցդ: Վարդ կ'զննս շիրմիս վրայ, որ հոտոտեմ, նա սիրոյ սիմվոլն է. բայց մոռացայ, ինչպէս կարող է մեռած դին հոտոտել կենդանի վարդը: Միրտդ կ'բանաս իմ առաջ, կ'պատմես տանջանքներդ, իմ ուրաւականը կ'լսէ քեզ... բայց ուրաւական չեմ ունենալ. էհ, ես էլ չեմ հասկանում, թէ ինչ եմ մտածում. թողնենք այս, թո՛ղ մտածեմ հանգստութեանս համար... Մնաս բարով յաւիտեան, սպասում եմ միայն վերջին նամակիդ, շուտով գրիր... Այլ ևս ոչնչից ոչինչ չեմ սպասում:

Քո քուս, Թափայի:

չեմ կարող մեռնել, անդօր եմ, թէև առաջւայ պէս ա-
տում եմ կեանքը, ինչպէս դու մահը, ատում եմ, որով-
հետև նրա մէջն են այն գարշելի արարածները, որոնց
իրաւամբ ճիճուններ եմ անւանել, և այդպէս էլ են.
այո՛, մարդիկ անսիրտ, անզգայ, անմիտ, անսէր և ան-
շարժ մեքենաներ են, որոնց եթէ չատել, պէտք է ար-
համարհել: Ասող չ'լինի, թէ՛ ան թշւառներ, ինչո՞ւ էք
ծնել և քարչ էք տալիս ձեր ստոր գոյութիւնը. եթէ ծնւե-
լում մեղաւոր չէք, գոնէ ապրելում էլ արգար չէք, ինչո՞ւ
չէք մեռնում, հեռանում *կեանք* կոչւող թակարդից: Բայց
ոչ, ձեզնով չի վերջանալ ժամանակը, որովհետև նոր
մարդկութիւն կ'ստեղծւի: Ողորմելի երկիր, ուրեմն դու
դատապարտւած ես կրելու քո մէջքին այդպիսի արա-
տաւոր հրէշների մի խումբ! հանդիստ մարմնիդ, խեղճ
երկիր. թէև դու ես արժանի ես անէծքի, որովհետև
պատասպարում, պահպանում ես նրանց, իսկ յետոյ մեծ
ուրախութեամբ քո ծոցն ես ընդունում... Բայց ես վառ-
վրուռն բնաւորութիւն ունեմ, մայր երկիր, մինչև խօսելս
երկար չեմ մտածում, ահա այդ էր պատճառը, որ այս-
պէս անհամեստութեամբ անիծեցի քեզ, ներքի ինձ, ես
սխալում եմ: չէ որ դու պահպանում ես վրադ և՛ նրան,
որին սիրում եմ. մի մեղադրիր ինձ և նշանակութիւն
մի տար խիստ խօսքերիս, ըոպէական դատավճիռն ան-
ընդունելի է: է՛, մայր երկիր, դու սպասում ես, որ
մարդկութիւնը վերջ 'ի վերջոյ կ'փոխէ իր կենցաղը, որ
ապագայ սերունդն աւելի մեծ սիրտ կ'ունենայ և վեհ
հողու տէր կ'դառնայ. արգար ես, սպասիր, սպասիր, քո
սպասելն էլ սուրբ է. դու այն հողածու մայրն ես, որ
քրտինք թափելով այսքան երկար համբերութեամբ սնու-
ցել ես մարդկային միտքը, ուրեմն կարող ես նորից

համբերել. ո՞ւր էր, թէ քեզ պէս ես ևս համբերող լինէի
և ինձ համար այսպէս շուտ-շուտ դատավճիռներ չ'տայի:

Քոյրիկ, ես քեզ չեմ սիրում, չ'վշտանաս, բայց չա-
փից դուրս յարգում եմ. սիրում եմ ուրիշին, սիրտս գո-
ղացւած է, նրա ծաղրերի մէջ շատ նոր-նոր գոգացմունք-
ներ են մտել, բուն դրել: Սիրում եմ, բայց չ'գիտեմ, սիր-
ւած եմ, թէ ոչ. տանջանքի նոր աղբիւր չէ բացւած
ինձ համար: Օ՛, նինա, նինա... Արդեօք քո մէջ չէ թագ-
նրւած իմ կործանման մեքենան. շատ բախտաւոր կ'լինեմ,
եթէ անկումս չ'լինի այն կնոջ ձեռքով, որից բարութիւն
եմ սպասում միայն, իսկ եթէ քո ձեռքով է կտրւելու կեան-
քիս թելը, կ'ուզենայի իսկոյն մեռնել...

Մնաս բարով, Սշխէն, չ'մոռանաս ինձ՝ կարծելով թէ
ինքս կ'մոռանամ քեզ—երբէք: Գրիր ինձ:

Բն Ռափայել:

Եղբայր իմ!

Ողբան երջանիկ եմ՝ կրկին տեսնելով նամակդ առա-
ջիս. ինչ հրճանք, ինչ ուրախութիւն, արտայայտել չեմ
կարողանում... Տրամութիւնը, վիշտը, ճնշումն ու տառա-
պանքն արցունքով են յայտնում, իսկ հրճանքն—ահա ժը-
պիտս, որ չեմ կարողանում նամակում դնել, ինչպէս ար-
ցունքը: Նշանակում է երջանիկ ես, որովհետև ապրում ես
և սիրում. այո՛, կեանքը սիրոյ հետ միասին երջանկութիւն
է: Տեսնո՞ւ, թէ ինչպէս չբացաւ տարօրինակ ցանկութիւն-
ներիդ իրագործման խնդիրը. չ'կայ, անցնելու են և բոլոր
ցանկութիւններդ, նրանց տեղ կրճքիդ տակ են մտնելու
ուրիշ ցանկութիւններ: Մինչև անգամ կ'դայ մի ժամանակ,

ատում էք

Ես

երբ կ'սիրես այն, որին աչքով աչք չ'ունես տեսնելու, որի անունը տալիս՝ զգանք է երևում դէմքիդ. այդ ժամանակը հեռու չէ, և այժմ, որ անէծք ես թափում մարդկութեան գլխին, շուտով պարսաւանքդ օրհներգութեան կ'փոխւի:

2եմ ասում, որ մարդիկ արժանի չեն արհամարհանքի, ընդհակառակն, ամբոխն անասունի է նման, քչերը կան միայն, որոնց կարելի է մարդ անունը տալ. բայց իհարկէ, այդպէս չի մնալ մարդկութիւնն իր գոյութեան ընթացքում, նրա ապագան յաւիտենականութիւնն է: Դու նոյնպէս համոզւած ես հոգու և մտքի կրթւելումը, և այդ շատ ուրախալի է, որ վերջապէս հեռանում ես քո տարօրինակ մտաթափառումներից. դրա պատճառը քո ասելով *սեռն* է, բայց միթէ առաջ չէիր սիրում, երբ գերեզմանի սառնութիւնը դէպ իրան էր քաշում քեզ: Ես չեմ բռնանում կամքիդ, իրաւունք էլ չ'ունեմ սաստելու, սիրելը, ում ուզում ես, ազատ ես սիրող տալու, որին կ'ցանկանաս, բայց *գգոռչոռթիւն* է պէտք... Այս ինչ ասացի, ինչպէս թէ զգուշութիւն է պէտք. պաշտպանւած, հսկողութեան տակ մնացող առարկան չէ գողացում, բայց չէ որ սիրտը հրակող չունի, նա ընկած է առանձին, ով զօրեղ է, դէպ իրան է քաշում, կամ աւելի ճիշտը՝ սիրտն ինքն է նրան մօտենում: 2եմ նախանձում նրան, որին սիրում ես, այլ ընդհակառակն յարգում եմ, մինչև անգամ ցանկանում եմ գրկել նրան. հաղորդիլ նրան այս խօսքերը և ասն, որ թող իմանայ, որ իրան սիրողը մի գերբնական էակ է, որ նա մերժւել չ'գիտէ, որ նա չէ մոռացում, թէ և մոռանում է, որ նա... ներքի!!...

Բո Աշխէն.

Յարգելի Աշխէն!

2'գիտեմ ինչպէս, ինչով արտայայտեմ այն, ինչ որ զգում է նորաստեղծ սիրտս: Արցունքը սիրոյ գրաւականն է, բայց համբոյրն ինքը սէրն է... Հասկանում ես իհարկէ, թէ ինչ եմ ուզում ասել:

Նամակովդ յայտնում ես վիշտդ և իրաւունք ունես, որովհետեւ քեզ չեմ սիրում: Խօսքերդ ինչո՞ւ չես շարունակել, ես չէի վիրաւորւիլ. գիտեմ, ցանկացել ես ասել, որ «նա գերել գիտէ, բայց և թողնել գիտէ». այդ ես ցանկացել, չէ. տեսնում ես, հասկանում եմ միտքդ:

Դու փոխւել ես, և այդ ուրախալի է. այժմ մեր դա՛րձափարները, համոզմունքները շատ նման են դարձած, նոյն դադափարն ունես մարդու մասին, ինչ որ ես. երևում է, շատ ես վշտացել, որ այլ ևս նոյնպիսի սէր չեմ տածում դէպի քեզ, որպէս առաջ էր, բայց չէ որ սիրել — չ'սիրելն իմ կամքից չէ կախւած, այդ դու ինքդ էլ լաւ գիտես. ես ինչ անեմ, որ մենք իրարուց գերւել ենք, ոչ նա է ցանկանում ինձ ազատ թողնել, ոչ ես եմ թողնում նրան, և ցանկութիւն էլ չ'ունենք ազատելու. բայց որքան քաղցր է այս գերութիւնն ամենասուրբ ազատութիւնից... Մեր սրտերն իրար հետ միացած են, նրա հոգին իմն է, իմն նրանը, մեր կեանքը մի է: Ի՞նչ անեմ, քեզ ինչ շատ հեռու էի, երկար ժամանակ *անցաւ և նսեմացաւ* դէպի քեզ ունեցած սէրս. ներքի, որ այլ ևս քեզ համար չ'պիտի երազեմ, թէ և քո յիշատակը մտքիցս երբէք չի հաւատալ, այլ անշնչելի կ'մնայ հոգուս մէջ: 2էիր ուզում եմ ասել, երբ գրում էի, թէ ոչ ոքի չեմ սիրում. միթէ

այժմ ես կարծում ես, որ այն ժամանակ քեզ սիրում էի-
 եթէ այդպէս լինէր, միթէ մահն էլ կ'սիրէի, չէ՞ որ անկա-
 րելի է միաժամանակ երկու հակառակ բաներ սիրել: Իրաւ,
 չես նախանձում, այդ ես գիտեմ, բայց վշտացած ես: Եթէ
 ես մի ատելի արարած եմ, ատիր ինձ, ես չեմ վշտանալ,
 ատիր, որ քեզ ոտնատակ եմ տւել, որ քո սիրտը խոնար-
 հեցրել եմ ուրիշի սրտի առաջ, որ քո համբոյրը մեռել է
 արդէն և թաղւած է շրթունքներէս մէջ—նա առաջ թարմ
 էր, յետոյ հնացաւ, չորացաւ և յետոյ ուրիշի համբոյրից
 ծածկւեց... Աշխէն, սիրիր նրան, որին ես եմ սիրում
 (եթէ միայն դեռ չեմ ատւած քեզնից), որովհետեւ այն շըր-
 թունքները, որ մի ժամանակ քո համբոյրներով են ծածկ-
 ւել, այժմ նրանց վրայ սիրելու համբոյրներն են տեղ
 բռնած: Է՛հ, շատ տանջւելն էլ լաւ չէ, քեզ թշառ չ'զգաս,
 սրտեր շատ կան, կարող է նրանցից մէկը քեզ սեփակա-
 նանալ: Դու չես ցանկանում բռնանալ ազատ կամքիս, և
 անկարելի է (Թէև Թողնուածի համար անկարելի բան չը
 կայ... Բայց դու թողնւած չես, դու իմ ամենայնպէս
 կինն ես աշխարհում):

Քեզ յարգող Ռափայել:

Եղբայր իմ, պաշտելի էակ!

Ներիր, որ վշտացրել եմ քեզ անցեալ նամակով. ես
 հիւանդ էի հոգեպէս, տենդի մէջ էի, չ'գիտէի, որ Թողնու-
 ածն իրաւորօր չ'ունի Թողնողին յանդիմանելու: Յայտնում
 եմ ուրախութիւնս, որ դու երջանիկ ես. քո երջանկու-
 թեամբ ես էլ դժբախտ չեմ լինիլ...

«Արցունքը սիրոյ գրաւականն է, բայց համբոյրը սէրն
 է», այդ ես գրում. ճիշտ է, շատ ճիշտ... Բայց թող ան-
 ցած, ցնորական ժամերը չ'կանգնեն իմ դիմաց, թող երա-
 զական կեանքիս օրերը միշտ թաղւած մնան, ինչպէս կու-
 սական սրտի թարմ սէրը թաղւած է լինում տանջւած
 սրտի մէջ. ինչպէս աստղերը յանկարծ հանգչում են, ինչ-
 պէս արցունքը լացող աչերից խալաւ ցամաքում, անհե-
 տանում է, թող իմ օրերիս հետքն էլ չ'երևայ. մի յիշեցը-
 նիր իմ անըջական, այն երազ դարձած սրբազան կեանքը,
 թող, թող մոռացւեն բոլորն, ինչ որ ինձ համար սուրբ
 է, թող ոչինչ չ'մնայ: Ես երջանիկ եմ, որովհետեւ դու եր-
 ջանիկ ես, էլ ինչ ես ուզում: Մեր մտքերն իրար նման
 էին, բայց այժմ փոխւած են. մարդու մէջ համարեա ոչ-
 ինչ չ'կայ արժանաւոր, իսկ եթէ բնութեան ծաղիկն այդ-
 քան աննշան է, ապա ուրեմն կեանքն ու մահը հա-
 մարեան հաւասար են: Քեզ մահն են մոռացրել, ինձ կեան-
 քն են մոռանալ տալու, որովհետ նրա մէջ ես ոչինչ չեմ
 տեսնում երջանկացուցիչ: Այն, որին սրբազան կեանք եմ
 անւանում, որին երջանկութեան ժամեր եմ համարում, նա
 կարծես թէ սէր չէ եղած, որովհետեւ սիրողը չէ կարող չը
 սիրել (ժամանակը և բացակայութիւնը ոչինչ են սիրոյ ա-
 ռաջ), թէկուզ սիրւողը գժոխքում լինի: Թողնւածը սա-
 կայն չէ կարող երբէք ատել թողնողին, թէկուզ նա հաս-
 ցընի ամենամեծ չարիքն անգամ. շատերն այդ սէրը խե-
 լազարութիւն են համարում... Բայց էլի թշառ չեմ,
 որովհետեւ դեռ յարգում ես ինձ: Սիրում եմ նրան, որին
 սիրում ես. բայց ինձ չ'մոռանաս, սէրդ կորցնելուց ուրիշ
 սէր չ'ունեմ ուրիշին տալու, սիրաս մէկի համար է բաբա-
 խում:

Ես փախչում եմ հասարակութիւնից, ծանօթութիւն-

ներից, չեմ ցանկանում ուրիշի հետ խօսել, քանի որ չեմ խօսում նրա հետ, որի հետ անցուցած մի ժամը կեանքի մի մեծ շրջան է: չեմ ուզում, որ ուրիշները վրաս ուշադրութիւն դարձնեն, ուրիշի հայեացքը թունաւոր է, քանի որ չկան այն հայեացքները, որոնց տակ ինձ դրախտումն էի գտնում: չեմ ցանկանում, որ սիրւեմ ուրիշից, որովհետեւ չեմ սիրում նրանից, որով միայն կարող եմ երջանիկ լինել: երբ տեսնում եմ, որ մէկն ինձ յարգում է, ես նրան վիրաւորում եմ, չեմ ուզում յարգել ուրիշից, որովհետեւ յարգում եմ քեզնից: Ո՛ւր է հին կեանքը, նա անդառնալի է, միայն դու ես մնացել, ահա թէ ինչու ես առաւել պաշտելի:

Ա՛խ, ես ինձ ասում եմ, որ երջանիկ եմ. բայց իրօք այդպէս է. դու սիրւած ես շատերից, իսկ ես թողնւած... բայց ո՛չ, քո դէմ մեղանշեցի, չէ որ քեզ սիրում եմ, իսկ դու բախտաւոր ես, ուրեմն ես էլ թշուառ չեմ: Բայց ի՞նչ ասել է երջանկութիւն, ի՞նչ բան է նա—ոչինչ, եթէ ո՛չ հանգիստ խղճով ապրել. ուրեմն ես իսկապէս երջանիկ եմ, որովհետեւ հանգիստ է խիղճս, արդար է հոգիս. չեմ մեղանշել, չէ դրժել սիրտս իր տւած խոստումը, չէ ազաւազել միտքս սիրելուս վերջին բոպէի հնչիւնները, դեռ շրթունքս դողդողում է նրա համբոյրից, դեռ սիրտս թընդում է նրա համար, և այն բոպէսներին, երբ ողջ աշխարհն ինքնամոռացութեան մէջ ընկղմւած քնած է, իմ ուղեղը դեռ մտածում է քեզ համար. ես երջանիկ եմ, որովհետեւ սէքս չէ մարել տակաւին, թշուառ չեմ, որովհետեւ յոյսս դեռ պայծառ փայլում է ճակատիս. գուցէ դու ասես՝ «ինչ յոյս, եղկելի կին, կորած եմ քեզ համար». գոցե՛, բայց ես չեմ ուզում հաւատալ, որովհետեւ այդ հաւատն ինձ դէպի գերեզման կ'տանէ, որովհետեւ այդ հաւատը կ'խաւարեցնէ

իմ հոգին, կ'կտրէ կեանքիս նուրբ թելը և ինձ անդունդ կ'ուղարկէ: *Կարգաւոր*

Քո բողնւած Աշխէն:

Յարգելի Քոյրիկ!

Ինչքան բարի ես դու, որ մինչև անգամ ներողութիւն ես խնդրում մի չնչին վիրաւորանքի համար, վիրաւորանք, որին չէ կարելի մինչև իսկ այդպէս անւանել: Մի վշտանար, որ քեզ չէ պատկանում իմ սիրտը, գիտեմ որ հոգիդ ճնշում, գալարում, խեղդում է, բայց ես չեմ մեղաւորն. ի՞նչ անեմ, որ քեզ սիրել չեմ կարողանում:

Եթէ ցնորքներն անցողական չ'լինէին, եթէ երազներն իրազործէին, մարդիկ աստուածներ կ'դառնային. էլ ինչպէ՞ս ես ինձ նախատում նրա համար, որ յետ եմ կանգնել իմ անմիտ մտադրութիւններից:

Գրում ես, որ չես նախանձում նրան, որին սիրում եմ, բայց թո՛յլ տուր ասել, որ դրան առնւազն կարելի է *կեղծութիւն* անւանել, այնպէս չէ: Գու չես կարող սիրել նրան, որ խել է քեզնից քո ամենաթանգագին բանն՝ իմ սիրտը, դու երջանիկ չես կարող լինել, քանի որ թողնւած ես, քանի որ... ներողութիւն, չափից դուրս էի գալիս: Սակայն ինձ փոփոխամիտ, թուլասիրտ, անազնիւ, քարասիրտ, անսէր, խաբեբայ անունները չ'տաս, ես դրանցից ոչ մինը չեմ... բայց ո՛չ, քեզնից չէ կարելի այդ պահանջել, անւանիր ինձ, ինչ որ ցանկանում ես, ես թո՛յլ եմ տալիս: Չես հաւատում, որ էլ չեմ սիրում քեզ, այդ էլ եմ թողնում քո ազատ կամքին, որովհետեւ այժմ ուրիշ

մարդ եմ, առաջւայ պէս խտտապահանջ չեմ, ես յարգում եմ մարդու իրաւունքները: X

Այժմ եմ հասկանում, որ այն երջանկութիւնը, որից փախչում էի, դոյութիւն է ունեցել. այդ գիտակցութեան ինձ դարձրեց ինձնից սիրւած կինը, ահա թէ ինչու եմ նրան ջերմութեամբ սիրում. նա՛ դարձրեց ինձ գերեզմանից, այն գերեզմանից, որը մի ժամանակ դարձրել էի իմ իղէալը, իսկ այժմ նա մի ատելի խորշ է ինձ համար, մի անողոր, անխիղճ թակարդ, որն իր միջում փակում է անողորմաբար սիրող սրտերը, գործող ուղեղը լի հազար ու մի իմաստութեամբ. իսկ մահն անսիրտ էակի գործիք է, որով կերակուր է մատակարարում գերեզմանին: Կեանքը բարձր է ամեն բանից, որովհետեւ նրա մէջ ես սիրում եմ, իսկ մահից սարսափում եմ բնականաբար:

Մի ժամանակ դու էիր այս խօսքերն ինձ ուղղում, ես հակառակ էի, այժմ ես եմ քեզ գրում նոյնը. բայց յուսով եմ, որ ինձ պէս չես պատասխանիլ, դու էլ կը սիրես կեանքը, որովհետեւ այնտեղ սրտեր կան, որոնք քո սիրուն են սպասում, որոնք քո սրտին մօտենալ են ցանկանում, քեզ սիրում, քեզնից սիրւել են ուզում: Մէքն ազնւացնում է մարդու սիրտը, վշտացածին նոր կեանք պարզւում. դու քեզ թշւառ մի զգար. եթէ այժմ սիրել չես կարողանում, միթէ՞ դու սիրոյ անցեալ չունէս. այո՛, դու սիրւած ես եղել (թէև կարծում ես, որ սիրւածը չի թողնւիլ). միթէ՞ չես յիշում, թէ ինչ ազահութեամբ խրում էի հայեացքդ. միթէ՞ միտդ չէ, թէ ինչ բերկրութեամբ, հրճւանքով լցւած՝ լսում էի խօսքերդ, նրանք ինձ համար մուգիքայի ամենազգայուն հնչիւններից աւելի բարձր, աւելի ողեշունջ էին. միթէ՞ վերջապէս չես յիշում, թէ ինչպէս զգացւած համբուրում էի քո դժգոյն

չրթունքն. էլ ասեմ... Բայց որ այժմ չեմ կարողանում սիրել նախկին սիրով, դա ակներև է, բայց թէ ինչո՞ւ—նրա համար, որ ուրիշին եմ սիրում. իսկ ինչո՞ւ քեզ թողեցի, արդե՞ք դու հոգով նրանից տգէղ ես, նա քեզնից դէմքով գրաւիչ է և այլն և այլն, այդ չ'գիտեմ... Գու ինձ ատիր, խնդրում եմ, եթէ չ'ատես, չես հանգստանալ, ատիր ինձ, որովհետև քեզ ատելի պիտի լինեմ. ինչ, կարծում ես՝ դժւար է այդ անելը. մտածիր, որ քեզ թողել եմ, որ ուխտազրուժ եմ, և ահա մի հրէշ կ'երևամ, իսկ հրէշին ոչ որ չի սիրիլ կամ յարգիլ: Այդ աւելի կարելի է հեշտացրնել, ինչպէս ասել եմ, մարդկանց հետ ծանօթութիւնների, յարաբերութեան մէջ մտնելով և վերջապէս աւելի բարձր գործերով զբաղւելով:

Չ'գիտես, ինքդ քեզ դժբախտ, թէ՞ երջանիկ համարես, տատանւում ես, վերջապէս ասում, որ քո կարծիքով հանգիստ խղճով ասլրել՝ նշանակում է երջանիկ լինել, իսկ քո խիղճը հանգիստ է անհոգ մանկան խղճի պէս, հոգիդ արզար, չես մեղանշել իմ դէմ և այլն. զբանով ինձ ես ակնարկում կարծելով՝ թէ մութ է տածդ. ուզում ես ցոյց տալ, որ ես ուխտազրուժ եմ, երդմնագանց, անխիղճ, անարզար և մեղանշող եմ, մոռացող և թողնող եմ. չեմ ասում, թէ իրաւունք ունես, թէ ոչ ինձ այդպէս անւանելու, բայց թոյլ եմ տալիս ասել: Ինչ որ ցանկանում ես, արա՛, մտածիր, բայց ես խորհուրդ եմ տալիս անըպատակ յոյսերով չ'ապրել, չ'կարծել՝ թէ քեզ նորից եմ սիրելու, ո՛չ, անցան այն օրերը, փոխւեց և այն օրերի սիրտս. կտրիր յոյսդ, էլ ոչինչ չէ կարող կեանքի, ժամանակի ճանապարհից յետ դառնալ: Սակայն չ'վշտանաս, ինչո՞ւ պիտի քեզ գերեզման տանէ քեզ համար կորած լինելուս հաւատը, դա աններելի է. ամբասցրու՛ սիրտդ,

ոյժ տուր նրան, և անհոգ կ'լինես, որպէս մայիսեան
թարմ առաւօտի թիթեռը, ինչպէս անխօս մանուկը և
մինչև անգամ երջանիկ, ինչպէս սիրւած աղջիկն է լինում:

Քո Ռափայի.

Իմ Հրեշտակ, իմ Յնոր:

Ինչո՞ւ այդքան ուշ ես գրում, միթէ՞ չ'գիտես, որ դը-
րանով աւելի ես վշտացնում թոյլ սիրտս. գիտեմ, որ չես
ցանկանում ինձ վիրաւորել, ուրեմն շուտ-շուտ գրիր. ա-
ռանց քեզ կարողացայ երկար ժամանակ դիմանալ, բայց
առանց նամակիդ չեմ կարողանում մնալ, ոյժ չ'ունեմ,
մեռնելու եմ: Ի՞նչ հիանալի է մահը, ի՞նչ բարի էակ,
եթէ միայն էակ է... Յանկանում եմ մենակ, մոռացու-
թեան մէջ ընկնել ու մեռնել: Ի՞նչ սիրելի է գերեզմանը,
նա է հանգստացնում հրդեհող սիրտը. բայց ինչքան էլ
չ'ցանկանամ մեռնել, ցաւը սրտիս մէջ խորունկ արմատ-
ներ է հանել և ճիւղաւորել հրէշի նման:

Ներքը, որ ես՝ քեզ համար օտարացածս սիրտս բա-
նում են քո առաջ. դու ներող ես եղել, հրեշտակ ես ե-
ղել, կարծեօք փոխւած չես լինիլ—սակայն միթէ՞ սատա-
նան նոյն հրեշտակը չէ... Է՛հ, կրկին չափից դուրս ե-
կայ, ներքը, իհարկէ, քեզ համար խորթ եմ, չեմ կարող
ստիպել, որ ինձ սիրես. բայց քեզ անագնիւ կ'անւանեմ,
եթէ մոռանաս ինձ, քեզ սիրում եմ, ատել չեմ կարող,
չէ, ոյժ չ'ունեմ:

Նախանձում եմ նրան, որ քեզ գրաւել է, ինչո՞ւ
թագցնել, նախանձում եմ, բայց դեռ չեմ ատում, որով-

հետև նա ի՞նչ մեղ ունէ, որ ինձ թողել ես: Իրաւ որ ես
թշւառ եմ. դու ապրում ես, ես էլ քեզանով եմ ապրում,
բայց քեզ պէս երջանիկ չեմ:

Այժմ քեզ ճանաչում եմ, դու էլ ես ճանաչում, սի-
րելիդ էլ է ճանաչում: Է՛, ո՞ւր դնաց քո արհամարհանքը
դէպ ամբողջ մարդկութիւնը, ո՞ւր կորաւ քո ատելու-
թիւնը, դժոխքը հեռացան քո դառնութիւնները, թէ՞
սատանան իր ծոցն առաւ թունաւոր մտքերդ. նրանք
դնացին, անցան, և՛ մտքերի ծովը ցամաքեց, և՛ սրտիդ
կրակը հանգաւ, և՛ մահու սեղանը կործանեց, և՛ մահւան
թխերը կտրուեցին: Իսկ ես... թշւա՞ռ, ինչի՞դ է պէտք
կեանքը, ինչո՞ւ ես քաշքշում նրան, երբ ոյժ չ'ունես տա-
կելու, ասա՛, նրա՞ համար, որ *Աս* ապրում է... բայց քեզ
ինչ...

Դեռ անագնիւ չեմ անւանել քեզ, այնպէս արն, որ
ստիպւած չ'լինեմ այդպէս կոչելու նրան, որին նւիրւած եմ:

Դու ճանաչում ես բախտը, իսկ ես կորցրել եմ ե-
ղածն էլ: Դու յարգում ես մարդուն, իսկ ես ատում եմ,
որովհետև նա իսկապէս ատելի է իր փոփոխական սրտի
պատճառով. բայց քեզ ո՞չ միայն չեմ կարող ատել, այլ
մտքովս անցկացնելն անգամ յանցանք կ'համարեմ. դու
համոզւած չես, անխիղճ (թոյլ տուր այս խօսքը քեզ
ուզել):

Ապրիք, գրում ես. ի՞նչ օգուտ... շատ լաւ, թո՛ղ,
որ մարդիկ աստուածներ դառնան, բայց ի՞նչ, մի փոքր
կեանք ունենք, այն էլ անտանելի, այն էլ արկածալից,
անհանգիստ, վշտալի, թունաւորւած, ո՞րն է յաւիտենակա-
նութիւնը, ո՞րն է երջանկութիւնը — չ'կայ, խաբուսիկ յոյ-
սերով ապրելն արատ է, ամօթ է: Ննթաղրենք թէ՛ հէնց
կայ ընդհանուր կռիւ, բայց ի՞նչ կարիք կայ մասնակցելու.

ինչո՞ւ մարտնչել այնպիսիների հետ, որ իրանք էլ են ցանկանում մեծ տեղ բռնել. մինչև անգամ ստորութիւն է ուրիշին վշտացնելը: Աւելի լաւ կ'լինէր, որ ո՛չ մարդը լինէր, ո՛չ այդ կռիւր. ինձ բոլորովին անհասկանալի է, թէ ինչո՞ւ ենք ծնւում, ապրում. իսկապէս այդ չէ անհասկանալին, այլ այն, թէ ինչո՞ւ մարդիկ իրանց գոյութեան մեծ նշանակութիւն են տալիս: Թողնենք այս, սրանք և սրանց նման մտքերն ինչ առընչութիւն ունեն մեր անձնական հաշիւների հետ. բայց մենք ի՞նչ անձնական հաշիւներ ունենք, դու հեռացած ես ինձնից, անհող ես, իսկ ես տանջւում եմ:

«Սէրը, գրում ես, ազնւացնում է սիրտը». բայց այն ևս գիտես, որ սէրը մարդուն հրէշ է դարձնում (եթէ միայն կարելի է այդպիսի սիրուն *ուել* անւանել). սրանով քեզ չեմ ակնարկում, լաւ գիտես, որ սիրտս չի տալ: Միայն խնդրում եմ, անյուշ անցեալով ինձ մի վշտացնիր, մի վրդովիւր բոպէական ինքնամոռացութեանս քունը, ես առանց այն էլ հոգեպէս հիւանդ եմ. քեզ նոր մարդ եմ ճանաչում, ինձ նոր, ոչ անցած օրերի սրտերը կան, ոչ կեանքը, բայց իմ մէջ եղեմը տարտարոսի չէ փոխւում, միայն քո մէջն է, անխիղճ, որ հրեշտակը դե է դառնում: Ինձ մանկական օրօք կարգալով ես ուզում հանդիստ տալ, կամ աւելի ճիշտը՝ խաբել, ինչպէս ճրագի լոյսը շողշողալով խաբում է մանկան և ձեռքն այրում. թշաւը չէ կարող երջանկանալ, եթէ երջանկացնող չկայ, դա շատ հասկանալի է: Աստ քո սիրունուն, որ ինչպէս ինձ իտարեց սիրելիդ, նոյնպէս էլ քեզ կարող է խաբել: Մի-րիւր, բայց ոչ յոռւմ, ոչ հատարում:

Թշաւո. Աշխէն.

Իմ աստուածացրած էակ!

Սիրտս գգում էր, որ ինձ քիչ առ քիչ սկսել ես մոռանալ, նա արդար է. այս որքան ժամանակ է, որ ինձ ոչինչ չես գրում. միթէ կայ քո մէջ յարգանքի նշան դէպ ինձ, դէպի գոյութիւնս: Գրում եմ քեզ՝ յոյս չ'ունե-նալով, որ պատասխան կ'ստանամ: Եթէ կ'պատասխանես, կեանքս քիչ կ'երկարէ, իսկ եթէ անպատասխան կ'մնամ, շուտ կ'մեռնեմ, որովհետեւ ցաւն արդէն տիրել է սրտիս, մաշուում եմ թոքախտից: Քեզ աւելի եմ սիրում, աւելի եմ պաշտում, չգիտեմ ինչու, գուցէ վերջին օրերս են: Ահա մի անկիւնում ընկած՝ լալիս եմ մենակ, առանց կա-րեկցութեան, անմխիթար, անօգնական, թողնւած, մոռացւած... անգունթ, ինձ չես խղճում: Չեմ ուզում սէրդ, սիրտդ, գոնէ յիշիր ինձ միայն նրա համար, որ հետս ոսկի ժամեր ես անց կացրել: Եթէ յիրաւի ինձ բոլորովին մոռացել ես, գրի՛ր, որ այլ ևս չես ցանկանում ինձ ճա-նաչել, որ սիրտդ ինձ համար քարացել է, որ իմ մահն ես ցանկանում, չես ուզում, որ գոյութիւն ունենամ, որ-պէսզի միանգամից հանգստանամ մահւան գրկի մէջ: Թէ ինձ խղճում, ափսոսում ես. օ, եթէ այդպէս լինէր. բայց ո՞ւր է, ինչից իմանամ:

Ատում եմ նրան, որ խել է իմ սրբութեան տաճա-րը և ինքն է պատարագ մատուցանում նրա սուրբ սեղա-նի վրայ. նա ատելի է, նրա մահն եմ ցանկանում, թէ-կուզ վշտանաս: Ներիր, որ խիստ խօսքերով եմ գրում, սիրտս այրւած է, դու ես գրել, որ վշտացածին չէ կա-րելի սահման առաջարկել, ուրեմն թո՛ղ այս էլ ասեմ, որ մարդիկ հրէշներ են, որոնց սիրտը ծախու է, որոնց սէրը

կապալով է տրւում, այն էլ որոշ ժամանակով, ինչպէս փո-
զը: որ մարդը մի գազրելի, արատաւոր էակ է, որին չէ
կարելի հաւատ ընծայել և ոչ էլ յոյս դնել նրա վրան, որը
գիտէ միայն տանջել, վշտացնել, սպանել: Մասուկացել է
սրտիս ցաւը, զգում եմ, որ մօտեցել է մահը, իր գլու-
խը—Թորախտը գրել է արդէն սրտիս մէջ, քիչ առ քիչ
ներս է մտնում, եթէ ցանկանաս, կարող ես արագացնել
նրա անագորոյն արշաւը, և գերեզմանս շուտով կ'ուրա-
խանայ, որ դատարկ չէ մնում. գուցէ կ'տրտմէ այրելով
սրտիս կրակից, որովհետեւ ես համոզւած եմ, որ այնքան
ուժեղ է նա, այնքան մեծ ծաւալ ունի, որ չ'պիտի հանգ-
չէ նաև իմ հանգչելուց յետոյ:

Եթէ գոյութիւն ունի երջանկութիւնը, այն, որը երա-
զում են բոլոր մարդիկ, եթէ կայ արդարութիւն, ճշմար-
տութիւն, որին գէթ խօսքով ձգտում են հասնել, նրանք
ինձ համար չեն, ես հերքում եմ նրանց. որովհետեւ բրո-
նած ունէի այն շաւիղը, որին անւանում են երջանկու-
թեան ճանապարհ, բայց տեղ հասնելուց ոչինչ չ'գտայ:
Աշխարհումս միշտ արդարն է ճնշւում, ոտնատակ ընկնում,
ագնուութիւնն է կորչում, այդ այդպէս է: Օ, մարդկային
ապագայ, որ բոլորին գերում, ապշեցնում ես, արդեօք
դու այն ես, ինչ որ կարծում են, չեմ հաւատում, մէջս մե-
ռածն են հաւատն ու յոյսը:

Իրիւր ինձ, իմ հրեշտակ, գոնէ յարգիր անցեալը, թող
գէթ մի անգամ ստանամ մխիթարութիւնդ, որ հողիս
հանգիստ լինի:

Քեզնից արհամարհած Աշխեն:

Յարգելի Աշխեն!

Ներիւր, որ այսքան երկար ժամանակ չեմ գրում. դրա
պատճառն, իհարկէ, ծուլութիւնս է, կարծում եմ կ'հաւա-
տաս, որովհետեւ քեզ երբէք չեմ խարել: Թոյլ տուր ինձ
ասել, որ խիստ տօնով ես գրում. այդքան էլ յուսահատ-
ւել:.. տղամարդու սիրտը մինչև այդ աստիճանը հասնելու
ընդունակ է, իսկ կնոջ սիրտը չ'պէտք է հասնէ մինչև
այդտեղ. դա քեզ համար կարող է վնասաբեր լինել:

Կարծում ես, թէ քեզ չեմ յարգում. Կրածիշուն ինչ-
պէս կ'մոռանայ իր հին քնարը, որով սովորել է նւագել,
և փշրւած, ընկած է: Առաջին սէրն անմոռանալի է. հա-
ւատացնում եմ, այդպէս է և ինձ համար. դու սխալւում
ես այնպէս, ինչպէս սխալւում ես կարծելով թէ պատաս-
խան չես ստանալ, բայց ան նամակս առաջիդ, ան քեզ
սքիթարիչ, սփոփիչ. այդտեղ կ'կարդաս, թէ ինչպէս քեզ
յանդիմանում եմ յուսահատւելուդ համար, այդտեղ կ'տես-
նես իմ անկեղծ խորհուրդը՝ փախչել սպանիչ մտքերից,
չ'յիշել գերեզմանը, որը զգելի է իր կատարած պաշտօնի
համար, այն սառն, անշունչ հողը, որ մաշում է մարդկա-
յին ուղեղը: Ապրիւր, բայց ինչո՞ւ ինձ համար, ապրիւր մի-
այն քեզ համար, բայց ո՞չ թէ ինձ, ես կորած եմ արդէն.
Ներողութիւն, չեմ ուզում ասած լինել, թէ քեզ մոռացել
եմ, այլ այս եմ ասում, ինչպէս և շատ անգամ, որ այլ ևս
չեմ սիրում քեզ: Զգում եմ, որ դու ևս նոյն սրտով չես
վերաբերւում զէպ ինձ, ինչպէս առաջ, որ սիրտդ ինձնից
հեռացած է, և այդ շատ ուրախալի է. առաջ ինձ սատա-
նայ չէիր անւանում, ինչպէս հիմայ, թէև այդ խօսքն ասե-
լուց յետոյ կեղծօրէն սիրային խօսքեր ես աւելացնում:

Գրում ես, որ ճանաչում ես ինձ... ճանաչում ես, որ ես դաւաճան եմ, ճանաչում ես, որ թողնող եմ, փոփոխամիտ եմ, ճանաչիր. մտքերի ծովը ցամաքեց, և ես փոխուեցի, այո՛, բայց քեզ ապրել է պէտք, ինչպէս և ինձ, և ինչո՞ւ չ'ապրել, մահապարտ չենք: Ապրել առողջ մտքերով և ոչ թէ այնպէս, ինչպէս դու. զգում ես, որ քոնը չեմ, բայց գրում ես՝ «իմ Ռափայէլ». այդ զարմանալի է: Բիշ յետոյ էլ «անագնիւ» անունն եմ ժառանգում, իսկ յետոյ «հրէշ», որովհետև քո կարծիքով սէրը մարդուն հրէշ է դարձնում: Ես հրէշ չեմ, նկատում եմ, քեզ չեմ խաբել և չեմ խաբիլ սիրուհուս. միշտ կ'իշխեմ քեզ, թէկուզ դու ինձ մոռանաս, թէկուզ այդքան նախատինք թափես գլխիս:

Իհարկէ, ես քեզ հետ համաձայն չեմ, որ արդարութիւնը ոտնահարում է, որ միշտ սխալն է ընդունելի: Բաւական է կարծեմ այսքանս էլ, եթէ ինձանով իսկապէս կարողանում ես հանգստանալ, ահա իմ խօսքերն ուղարկում եմ, նրանք կ'մխիթարեն քեզ:

Ռափայէլ

Անգո՛ւթ մարդ, ինձ տասնչոյ Աստուած!

Սպասում էի, որ քեզնից կ'մոռացեամ, բայց այդ ատիճան չէի կարծում: Ես մահապարտ եմ, այո՛, դատապարտւած եմ մահուան. ինչ է իմ դրութիւնը, որ մի կողմից էլ դու ես արագացնում մահս: Եթէ պիտի մի տարի ապրէի, գուցէ կէս տարի չեմ ապրիլ. կեանքը քարշ տալ անյոյս, իմանալ, որ մի ժամ, մի օր, մի ամիս, կէս տարի հագիւ պէտք է լոյս ու արև տեսնես, դատաստար-

տւած լինել մահուան, և այդպիսի հարւած կրել, որպիսին քեզնից ստացայ!.. Հասկանում եմ, հասկանում, դու ինձ այնքան ես ատում, որ մինչև անգամ կամենում ես, որ շուտով գայ մահս, որպէսզի այլ ևս գոյութիւն չ'ունենամ, որպէսզի աւելի հանգիստ լինես: Հանգիստ... կ'լինես արդեօք՝ զգալով, որ մարդասպան ես, զգալով, որ այնքան վատ յատկութիւնները քո մէջ կան, որ տալիս եմ մարդուն: Կամենում ես ուժով հեռացնել քեզնից այն սիրտը, որը ոչ միտք ունի և ոչ էլ կարող է հեռանալ. ուզում ես ցոյց տալ ինձ, թէ դու էլ ինձնից ես թողնւած իբր թէ, որպէսզի առիթ չ'ունենամ ասելու. «Անգո՛ւթ, ինձ թողեցիր...» Զգում եմ, սրտի խորին կակիծով եմ զգում, որ դու կորած ես ինձ համար, որ դու անդառնալի ես, որ անունս իբ մէջ պահող ուղեղդ արդէն պատած է մոռացութեան դրւագներով, և կարծում եմ, որ այլ ևս ինձ չես պատասխանիլ, ես աւելի եմ կորած քեզ համար, քան կարծում էի: Ի՛նչս վայ տամ, ի՛նչս կոծամ, վշտերս չեմ ճանաչում, այնքան խառն են, այնքան զարհուրելի, այնքան բազմաթիւ:

Քո դէմքը, որ մի ժամանակ հրեշտակային էր, նորից միտս ընկաւ. հէնց այս ըոպէին ահա, ահա նա ժպտում է այն ժպտով, որի տակ ես ինձ երկնքումն էի զգում... անցաւ, ահա նա պատկերդ, դիմագործի... աչերումդ երեւում է այն կեղծիքը, որ սպանիչ է խարւղի համար. նա ինձ աւելի է տխրեցնում. քաշիր նրան, չեմ ուզում նայել, չեմ ուզում համոզւել, որ դու փոխւել ես:

Գուցէ այս վերջին նամակն է. բայց ես վերջին անգամ չեմ ուզում քեզ յանդիմանել, վշտացնել. է՛հ, չէ՛ որ դու չես վշտանում իմ թշւառութեամբ: Ահա՛, ահա՛ նորից դու ես իմ աչքի առաջ. նստած ենք խոտերի, ծաղիկների

արեան կաթիլներ է դարձել, ինչպէս չ'ցաւեմ, այդ միայն
 դու ես, որ ցաւել չ'գիտես, այդ միայն քո սիրտն է, որի
 զգալն ըոպէական է: «Ինչպէս թէ... կ'մտածես, ինչ ա-
 նենք, թէ քեզնից խորշում եմ, ուրիշին խօսմ սիրում եմ».
 բայց միթէ այդ սէր է և ոչ միայն գրաւուան, որ թոյլ բնա-
 ւորութիւններին է յատուկ: Այսօր ես եմ թշաւացած,
 վաղն էլ նա է այսպէս լինելու, միւս օրը՝ մի ուրիշը, վեր-
 ջապէս մի ուրիշ անգամ դու, և այդպիսով կտրելու է
 կեանքիդ թելը: Մտածիր և ինքդ քեզնից կ'զարհուրես.
 երեակայիր, որ մի քանիսին պէտք է այն անես, ինչ որ
 ինձ արիր. չ'կարծես թէ դրան սիրում ես, չես թողնելու,
 իմ մասին նոյնն էիր մտածում, բայց ինչպիսի հեշտու-
 թեամբ ազատեցիր... Կարծում ես, կարծիր, որ չես թող-
 նելու դրան, բայց գոնէ երեակայիր մի ըոպէ, որ դրան
 էլ կ'թողնես, դրա յաջորդներին էլ և մտիր բոլորի գրու-
 թեան մէջ... է՛հ, ինչպէս կարող ես, քանի որ ինքդ չես
 թողնել, և քո բնաւորութիւնն այնպէս է, որ եթէ քեզ
 թողնէ մէկը, դու էլ նրան կ'թողնես; այդպիսով կ'վերջա-
 նայ ամեն ինչ: Մ'նաս բարով, էլ երբէք չենք տեսնուի...

Քեզ պաշտող Աշխէն:

Յարգելի Աշխէն!

Հասով եմ, որ կ'ընդունես նամակս նոյնպիսի ուրա-
 խութեամբ, որպէս և առաջ. սա մեղայական է, սրանով
 բողոքին եմ հայցում, բայց կեղծութեան տեղ չ'ըն-
 դունեալ ներիր, ներիր ինձ, որ այսքան ժամանակ չեմ
 գրել ոչինչ, չեմ մխիթարել երկնքից մարդուն շնորհած
 սուտար յիսիթարական խօսքերով: Թող քեզ տանջող այդ

մտքերը, հանիր մտքիցդ մահւան պատկերը, չես մեռնե-
 լու, չէ, պիտի ապրես. դիտեմ, որ բաւականին երկրպա-
 զուններ ունես, նրանք քեզ սփոփանք կ'լինեն, կամ նրան-
 ցից մէկն ու մէկը քեզ կ'երջանկացնէ, իսկ ինձ այն ժա-
 մանակ աւելի շուտ կ'մոռանաս, եթէ ինձ յիշելով՝ դժ-
 բախտ ես, այլ ևս պէտք չեմ գալ քեզ: Տեսնում ես, ինչ-
 քան ներողամիտ եմ. այնքան անպատուաբեր խօսքեր
 լսելուց յետոյ նորից եմ յիշում քեզ և գրում, ապացոյց,
 որ չեմ մոռացել ոչինչ: Քո բոլոր կծու խօսքերին չեմ
 պատասխանում՝ ընդունելով իբրև վշտացածի անտեղի հա-
 ռաչանք, որն ուրիշի պատիւը չէ գցում, այլ միայն վիրա-
 ւորածի սիրտն է հանգստացնում: Իսկ հին կեանքը յիշե-
 ւորածի սիրտն է, այլ ևս չեմ կարող սիրել քեզ.
 ցընելդ բոլորովին գուր է, այլ ևս չեմ կարող սիրել քեզ.
 Թէ՛ կարծում ես, որ այդպիսով ինձ զգացել կ'տաս. ո՛չ,
 սիրտս քեզ համար վաղուց է լռած, և եթէ լինում են
 երբեմն կայծեր, որոնք ինձ խայթելով յիշեցնում են մեր
 անցեալը, որը պիտի հիմնովին մոռանալ, նրանց էլ քո
 հիւանդութիւնն է գուրս կորզում իմ հոգուց, որովհետև
 ինքս էլ եմ եղել հիւանդ: Եթէ իմանայի, որ խօսքերս
 քեզ կ'սփոփէին, երկար կ'զրէի, բայց գիտեմ, որ միևնոյնն
 է, եղած—չ'եղած, այսքանն էլ բաւական է:

Քեզ յիշող Ռափայի:

Իմ Ռափայի!

Նորից եմ գրում քեզ իմ անւանելով. թէև կարծում
 էի անցեալ անգամ, որ վերջին գրութիւնս է, բայց քեզ
 նից ստացայ մի փոքրիկ գրածք, որը ոչ այլ ինչ է, եթէ
 ոչ մի խաղ: Այո, դու հետս խաղում ես: Ե՛ս ներեմ քեզ,

ներեմ, որ բաւական չէ, թողել ես ինձ, չես յարգում, չես յիշում, այլ և ծաղրում ես: Դու իմն ես, չէ՛... ուրեմն ներում եմ... ներել՛... այո՛, ներում եմ մեծ ուրախութեամբ, թէև նոյն իսկ Աստուած Սաղայէլին չէ ներել, այն համբերող Արարիչը: Ներում եմ առաւելապէս այն պարզ պատճառով, որ շուտով մեռնելու եմ. չէ՛ որ մեռնողն աւելի ներողամիտ է լինում: Արդէն կուտամ եմ մահճի հետ և օրէցօր ուժասպառ լինում: Իմ կեանքն այն տեսակից է, որ իր վերջին օրերում տեսնում է, որ «ամենայն ինչ ունայն է» եղել, զգում է, որ բացի տանջանքից ոչինչ չէ ճանաչում, բացի մահից ուրիշ ակընկալութիւն չ'ունի: Մահապարտի ժամը որոշւած է, նա գոնէ հանգիստ է, գիտէ, թէ քանի ժամ կ'ապրէ, բայց ես նրա պէս համոզւած եմ, որ շուտով մեռնելու եմ, սակայն երբ, գուցէ այս բոլորէին (տաժանելի կեանք!), գուցէ դեռ այս բառը չ'վերջացրած, գուցէ՛ քեզ տակաւին «մնաս բարով» չ'ասած:

Ո՛րն է իմ ապագան, որտե՞ղ պիտի կանգ առնէ իմ ողբերգական կեանքը: Արդեօք, լացող կ'լինի շիրմիս վրան (այդ էլ մխիթարական է մեռնողի համար): 2է՛ մի ժամանակ դու էիր գրում, թէ «կ'լնս գերեզմանիս վրայ», քո այն ժամանակայ դրութիւնն իմ աժմեան դրութեան էր նման՝ այն տարբերութեամբ, որ իմ տանջանքն աւելի մեծ է, որովհետև ես թողնւած եմ և թոյլ, այն տարբերութեամբ, որ քո վիշտն իմ վիշտն էր, իսկ իմ վիշտը քո զւարճութիւնն է (գոնէ այդպէս է թւում), այն տարբերութեամբ, որ ապրելն ևս քո ձեռին էր, որպէս և մեռնելն, իսկ ես գուրկ եմ առաջին իրաւունքից, և այլն և այլն: «2եմ ապրելու» ասելն էլ դժւար է: Դու կ'ասես. «այնքան էլ ցաւ չէ մեռնելը, որովհետև թողնելը մեռնե-

լուց էլ վատ է, կամ յետ չէ մնում նրանից:» Ճիշտ է... բայց չ'գիտեմ ինչու, կեանքը քաղցր է, մեռնելուց վախենում եմ, թէ կուզ շատ եմ ցանկանում. ինչպէ՛ս թողնեմ այն ամենն, ինչ երևում է աչքիս և անզգայանամ. սարսուռ եմ զգում... թողնենք այս միտքն, առանց այն էլ հրդեհն անխնայ լափում է ներսս, քաջութիւն չ'կայ դիմադրելու. զանգատելու առիթ ունեմ, բայց ի՛նչ հարկ կայ, ինչո՞ւ վիշտս պատմեմ նրան, որն ինձ չէ մխիթարելու, ինչո՞ւ թշւառութիւնս բաց անեմ այն մարդու առաջ, որ պիտի ծիծաղելով անպատէ ինձ, ի՛նչ օգուտ. եթէ յոյս ունենայի, գուցէ օգուտ էլ ունենայի. բայց գիտեմ, որ դու քարացած ես ինձ համար: Ի՛նչ ասեմ այն կնոջը, որ խլեց ինձնից այն, որ կեանք է կոչւում. բոլոր կանայք այդպէս են համարեան/կնոջ սիրտըն անիւ է, որն այնքան արագ է պտտւում, որ չէ ցոյց տալիս իր բազմատեսակ խարդախող գոյները, և նրա պատկերն այնքան զբաւիչ, կախարդիչ, խաբուսիկ, շայցուցիչ է, որ ամենասուր աչքն անգամ վրիպում է, ամենաառողջ բանականութիւնն անգամ ենթարկւում է նրա հմայող փայլերին անզգայաբար: Տղամարդիկ աւելի զարհուրելի են, քան կանայք, նրանք աւելի խորամանկ են, նրանց գործ զբաւ միջոցներն աւելի խիստ, ստոր և զազրելի են: Սրանով կանանց առաւելութիւն չեմ տալիս, եթէ կանայք նոյնպիսի դիրք ունենային, որպիսին ունեն տղամարդիկ, ո՞վ գիտէ, աշխարհներ կ'կործանէին: Չազրելի որդեր, ստոր ճիճուններ, անարժան հոգիներ, ահա թէ ինչ անուններ կարելի է տալ նրանց: Է՛լ գրեմ... թող գրեմ, բայց ի՛նչ գրեմ— շատ բան կայ գրելու, շատ. եթէ սիրտս հանէիր և նրանում թագնւած վշտերը փռէիր երկրրագնդի մակերևոյթով, ամբողջը կ'ծածկէր: Սիրտս ու-

զում է տրաքել, հոգիս զոգում է, փշաքաղում է մարմինս, ո՞վ է յանդգնել իմ ձեռներից խլել նրան, որին իմ կեանքն եմ համարել, իմ սիրելին: Իմ սիրելի՛ն... իսկ ես սիրելի եմ... Մարդկային սիրտը որքան փոփոխական է. իրան նւիրւած է ցոյց տալիս, հլու-հպատակ, ուրանում է մինչև անգամ իր կամքի գոյութիւնը, սիրտը քեզ է յանձնում ցյաւիտեան, բնաւորութիւնը փոխելով՝ քոնի պէս է դարձնում, սիրտը լի է ցոյց տալիս զգացմունքով՝ որպէս սրբութեան խորան, ատում է նրան, որին ատում ես, յարգում է նրան, որին յարգում ես, յանկարծ, ինչ... երկնային բարձրութիւնից ձանձրանալով՝ կրկին գլորում է ցեխի մէջ, մոռացութեան տալիս այն բոլորն, ինչ որ մի ժամանակ սուրբ էր, անմատչելի, չէ կամենում նայել այն դէմքին, որից քիչ առաջ չէր կարողանում հայեացքը դարձնել և բաժանւելն անհնարին էր համարում. «Ա՛խ, ինչպէ՞ս բաժանւեմ, ես առանց քեզ անկարող եմ ապրել, ես կ'տխրեմ, կ'լամ», և այլն: Բայց վայ նրան, որն այդ երազային խօսքերն է լսում:

Ձեռս զոգում է, բայց քիչ էլ գրեմ: Քո սէրը սէր չէ եղել, պաշտելի հոգեհանս, այլ ժամանակաւոր մի բան, սրտի ծարաւին յագեցում տալու տենչանք, որի հետեանքը լինում է աւեր, ամայութիւն: Դու այդպէս ես վարւել ինձ հետ, և շուտով, հաւատա՛, շատ շուտով, իմ ամբողջութիւնից կ'մնայ սոսկ դատարկութիւն: Այժմ ես և՛ սիրում եմ, և՛ ատում, և՛ յարգում եմ, և՛ արհամարհում:

Թշառ. Աշխեն.

Յարգելի Քոյրիկ!

Չտապում եմ գրել քեզ հետս պատահած դժբախտութեան մասին, յուսալով՝ որ վշտակից կ'լինես և կը մխիթարես ինձ, բայց ոչ այնպէս, որպէս ես էի մխիթարում, ես մոլորւած էի, ինձ կորցրել էի, թէև այժմ աւելի եմ կորցրել գլուխս: Չ'մոռանաս ինձ, եթէ չես մոռացել դեռ ևս: Խոստովանում եմ յանցանքս. ես ցանկանում էի, որ ինձ անպայման մոռանաս, վշտանում էի, երբ ինձ զրում էիր, բայց ոչ թշառութեամբդ, այլ նրանով միայն, որ միտս էիր զցում քեզ, չէի ուզում քեզ յիշել, քո մասին լսել, և այդ բնական է, որովհետև դու ատում էիր նրան, որին ես սիրում եմ: Բայց այժմ առանց քո մխիթարութեան ես կորած եմ: «Թշառին թշառն է միշտ մխիթար», եթէ դու թշառ ես, ես էլ եմ թշառ, իսկ դու ինձ սիրում ես, այդ համոզւած եմ, ես էլ քեզ յարգում եմ անկեղծօրէն, երկուսս էլ բախտակից ենք, ես քեզ լինեմ մխիթար, դու ինձ, ոչ ես կորչեմ, ոչ դու:

Ոյժ չ'ունեմ համբերելու, ահա եղելութիւնը—*ես թողնուած եմ, ևս այլ ես չեմ սիրում ինձ*, նրան խարել է ուրիշն... Ա՛խ, անսիրտ կին, ինչո՞ւ կործանեցիր իմ սրբութեան սեղանն, ինչո՞ւ անժամանակ թողեցիր ինձ մենակ, դու կատակ ես անում... բայց ո՞չ, ինչ կատակ, նա ասաց, որ չէ էլ ճանաչում ինձ, թողում է թեթեամտութեանս պատճառով, ինձ պահել չ'գիտեմ իբր թէ, որ այն համբոյրները թոյն էին, որոնք մի ժամանակ խաղում էին շրթունքների վրայ և այլն և այլն: Այսպէս ահա. ուրեմն թշառ չեմ—ի հարկէ: Անմիտս մինչև անգամ չեմ հասկանում, թէ ինչ օրեր պիտի տեսնեմ: Դու

այդ օրերը տեսել ես, չէ՛, քոյրիկ, որքան փորձած կըլինես հիմա՝ բայց անիծիր ինձ, ես անէծքիդ արժանի եմ. ես թեթևամիտ եմ դարձել. երբ հեռու էի այս խարդաւանանքից, ինձ վեհ էի զգում, իսկ այժմ—բոլորից ստոր, թողնւած, արհամարհւած, կորած... Աշխարհում ոչինչ յաւիտենականութիւն չունի, ամեն ինչ անցողական է, վերջ ունի, թէ՛ ուրախութիւնը և թէ՛ նոյն իսկ վիշտն, ահա այդ է պատճառը, որ երբէք յոյսներս չենք կտրում: Յուսով եմ, որ կ'պաշտպանես ինձ... Բայց ես *Արս* հետ այնպէս չէի վարւել, որ զէն շարտեցիր զրկից, ինչո՞ւ նա ինձ ոչնչացրեց իմ բոլոր երազներով: Գարշելի աշխարհ... ախ, ինչո՞ւ... ինչո՞ւ... մնում է միայն արտասուել:

*Յո քողնւած Ռափայել:

Պաշտելի Եղբայր!

Ուշ է, շատ ուշ, արդէն ցաւն ինձ տիրապետել է լիովին, ոչ քո մխիթարանքով և ոչ նոյն իսկ կենսապարզ և հրեշտակի այցելութեամբ կարող եմ բժշկւել. ես շուտով սառ հողի ծոցում կ'քնեմ, բայց դու քաջալերւիր, մի յուսահատւիր, գուցէ *Արս* քեզ կրկին սիրէ. խօսիր նրա հետ, համոզիր, որ մենակ չես կարող ապրել, թող բարի գտնւի. մի այնպիսի միջոց ձեռք առ, որ նրան հաճոյանաս, ես այդպիսի միջոցների հետ ծանօթ չեմ. բռնորովին:

ձիշտ որ թշւառին թշւառն է կարեկից, բայց ես այնքան եմ թշւառ, որ շուրջս ոչինչ չեմ նկատում: Ինչպէս կարող եմ ուրիշին սփոփել՝ զգալով, որ շուտով

պիտի չքանամ այս աշխարհից. շատ խորթ է թւում: Գիտես, որ սիրում եմ քեզ և սիրելու եմ մինչև վերջին շունչս. եթէ սէրս տհաճութիւն չէ պատճառում, որպէս քիչ առաջ, նրանով մխիթարւիր՝ մտածելով, որ մենակ չես, իմ հոգին քեզ հետ է ամենուրէք: Եւ վերջապէս քեզնից թշւառները կան, չէ՛. ահա սփոփանքի մի անըստ աղբիւր: Եթէ նրանից մերժել ես իսպառ, աշխատիր ուրիշին սիրել, որպէս դու էիր ինձ խորհուրդ տալիս. ես չ'կարողացայ, բայց դու կարող ես: Ախ, ինչո՞ւ թողեցիր ինձ, չէ՛ կարելի արդեօք... բայց... բայց ինչ օգուտ, մահւան եմ դատապարտւած... Ի՞նչ ծանր խօսքեր, սակայն ձեռքովս եմ գրում: Է՛լ գրեմ. մահապարտն ինչ կարող է գրել. մնաս բարով, երկայն ճանապարհ պիտի գնամ, այլ ևս չենք տեսնւիլ: Մխիթարւիր, ոտքի ել, անպատճառ պիտի սիրէլ, ինչ է. միթէ առանց նրան անկարելի է ապրել, վերջապէս սիրիր համայն մարդկութիւնը. դու ցանկանում ես, որ քեզ էլ սիրեն. այդ միկնոյնն է, բարեգործը հատուցում չէ պահանջում: Վերջին խորհուրդս. եթէ կարող ես, մոռացիր նրան, որն ինձ մոռացնել տուաւ, այն ժամանակ անհող կ'լինիս (քո խօսքերն եմ գրում), որպէս թիթեռն. իսկ եթէ հնարաւորութիւն կայ *Արս* փոխելու, դարձրու, կրկին սիրել տուր, քեզ ոչ ոք չէ կարող բացարձակապէս ատել:

*Եզ սիրող Աշխէն.

Ի՛մ Աշխէն, ի՛մ Անգիւն!

Ես հիասթափւեցի. *Արս* այլ ևս չեմ սիրում, նա այժմ այնքան էլ գրաւիչ չէ, մեծ դժւարութիւն չէր նրան

Թողնելը: Նորից առաջին սէրը զօրեղ է, հին-հին մտապատկերները կրկին են վերարտադրել մտքիս մէջ, այն օրերը, որ միասին անցուցինք, բոլորն ահա առաջիս: Ես ատում եմ ամեն բան, խորշում ամենքից, ոչ ոքի չեմ հաւատում, բացի քեզնից: Մեղաւոր եմ առաջիդ, ներքի արհամարհածիս: Ո՛վ գիտէ, այժմ դու կ'լինես ատելիս ինձ, սիրտը փոփոխական է. բայց ոչ, չեմ կարծում, քոնն այնպէս չէ, դու սիրում ես ինձ, և ես թշւառ չեմ. հակառակ դէպքում պատրաստ եմ մեռնելու, առանց սիրոյ ապրելու ոյժ չ'ունեմ: Երգում եմ, Աշխէն, ես քո առաջին, որ այսօրւանից թողնում եմ բոլորն, ինչ որ ստոր է և անվայել է, և մաքուր սրտով ահա ուխտում եմ ձգտելու միշտ դէպ իդէալականը, բարձրը, սուրբը և կատարեալը. խոստանում եմ, որ յաւիտեան սիրեմ միայն քեզ, Աշխէն. չ'մերժես, ընդունիր սէրս, այն ժամանակ... Բայց շուտով գրիր. յուսով եմ, որ պիտի գրես. «Ես քոնն եմ, դու իմը...»

Քո Ռափայել.

Հոգիս!

Վերջին խօսքերս են, ես շուտով կ'մեռնեմ. մնաս բարով, այլ ևս չի օգնիլ ինձ քո սէրը, ոչինչ ընդունակ չէ վերակենդանացնելու սառած դիակն: Ա՛խ, եթէ քիչ շուտ լինէր... Ես կորած եմ, այլ ևս չ'պիտի տեսնեմ քո դէմքը: Բայց իմացիր, որ չ'նայելով քո գոհն եմ, այնուամենայնիւ քեզ սիրելու եմ մինչև յաւիտեան, այսինքն շատ-շատ՝ մի քանի վայրկեան կամ մի քանի ժամ... յիշիր ինձ կեանքիդ մէջ, շուտ չ'մոռանաս իմ յիշատակը. կամենում եմ, որ գէթ անուռս մնայ յիշատակ այն մարդու մտքում, որը

ոտնատակ տւաւ ինձ: Յիշիր միշտ իմ կեանքը և զգուշացիր, որ ինձպիսի գոհեր այլ ևս չ'ունենաս, կեանքը խաղալիք չէ:

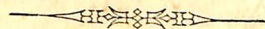
Դու, իհարկէ, կ'տխրես իմ մահով, բայց ժամանակը շուտ կ'փարատէ վիշտըդ, ամոքւած սիրտդ կ'գերւի մի ուրիշից և բախտաւոր կ'լինես: Դու դեռ շատերին կարող ես սիրել և թողնել, այդ միայն իմն էր, որ չ'կարողացաւ ուրիշին պատկանել և ընկաւ:

Տես, թէ որքան համբերող եմ, որ վերջին ըրպէնքում անգամ գրում եմ անտարբերութեամբ. բայց այս սէրն է ստիպում իհարկէ, միայն քեզ եմ գրում, ուրիշին միթէ կարող եմ:

Մեռնում եմ այն համոզմունքով, որ աշխարհում անկարելի է ո՛չ սիրել, ո՛չ յուսալ, ո՛չ հաւատալ. կ'ցանկանայի, որ ուրիշներն ևս համոզէին նոյն բանում: Կան այնպիսիները, որոնք առանց սիրոյ, յուսոյ և հաւատոյ չեն կարող ապրել, որպէս և դու, ուստի կարող ես չ'ընդունել իմ անտեղի համոզմունքը, պահանջելու ոչ մի իրաւունք չ'ունեմ:

Մեռնում եմ՝ քեզ յիշատակ թողնելով սէրս և մի քանի կաթիլ արցունք. ահա նամակիս ճակատին: Արցունքով սկսել եմ կեանքիս այս շրջանն, արցունքով էլ թող վերջացնեմ: Ահա իմ կտակը, կենսատու և կենսան հրեշտակ — ո՛չ սիրիր, ո՛հ տո՛ւս՛ ետ ո՛չ հաւատա՛ս:

Քո Աշխէն.

III.

Բ Ա Ն Տ Ի Խ Ո Ր Ք Ի Յ.

Երբ հասնում էին շարատանջ գիշերները, երբ լուռ քնում էին թէ երկիր, թէ երկինք, թէ խիղճ, թէ միտք, և արթուն էր մնում միայն Աստուած, որ տեսնէ՝ թէ ով է խախտում բնութեան օրէնքն, ով է խանգարում գիշերային մեռելութիւնը, երբ նոյն իսկ գիշերային իշխան քամին չէր յանդգնում յայտնել իր տրտունջն, այդ ժամերին մի վշտահար, թոյլ երիտասարդ իրան ապաստան ընտրելով լայն երկնքի հովանին, ուր ուզում քշում էր իրան: Նրա բնակատեղիներն էին լռիկ անձաւները, մշուշապատ ծերպերն, ահուլի փապարները. նա ոչ մի տեղ հանգիստ չ'ունէր, ամեն տեղ էր և ոչ մի տեղ: Ի՞նչ էր որոնում նա մարդկային աչքից ծածուկ, ի՞նչն էր նրա խռովայոյզ հոգին զէպ իրան քաշում—ոչի՞նչ միթէ. գուցէ նա հանդիստ էր երագում. ո՛չ, նրա համար չէր հանգիստը, թէև տանջում էր, որ մի օր գտնէ այդ խորթացած երանութիւնը, շարշարանքով էր ուզում գնել նրան և իրան յանձնել էր բնութեան տնօրինութեանը: Եթէ կարողանար մէկը մօտենալ նրան, կ'սարսափէր՝ տեսնելով այն գունատ, մաշած ճակատն, այն նիհար, գուրս ցլած այտերն, այն զարհուրելի

աչերը, որոնց մէջ կային ամեն ինչ—և՛ տանջանք, և՛ արհաւիրք, և՛ բարկութիւն, և՛ խելագարութիւն, որոնք միախառնելով՝ այնպէս կատաղի էին դարձրել նրանց. կ'լսէր, թէ ինչպէս նա յանկարծակի խանգարելով բնութեան նիրհը՝ խուլ հառաչներ էր արձակում խորունկ հոգուց և մերթ այնպէս մոռնում, որից դղրդում էր շրջակայքը: Նրա աչերը չոր էին, արտասուքները վախենում էին երևալ նրանց աղաւաղած, արինալի մակերևոյթի վրայ. բայց երբ անսպասելի կերպով նրա միտքը վրդովում էր մօտ անցեալի յիշատակով, և արտասուքներն այլ ևս չէին կարողանում թազնւել, դիտողը կ'նկատէր, որ աւելի խելագարի արտասուքների են նման նրանք:

Ո՛վ էր այդ գիշերայ հերոսն, այդ ո՞վ էր, որ գրգռում էր փախչել Մօրֆէոսի սև քողի տակից և խաղալ նրա իրաւունքների հետ հառաչանքով:—Ես էի:

Մի պճնւած գիշեր էր. երկինք ու երկիր հաշտւած միմիանց հետ՝ ողորմութիւն էին անում միմիանց մինն իր անդորրութեամբ, միւսն իր հրապոյրով. լուսինը, որպէս կոյր գործիք երկնքի ձեռին՝ գնում էր խոնարհաբար այն շաւղով, որ գծել էր Նախախնամութեան աջն, իսկ աստղերը դիտում էին երկրի մեռելային խաղաղութիւնը և չ'կամենալով վրդովել՝ կարծես լուռ ժպտում էին, երկնքում լուռ հարսանիք էր: Եւ երկիրն էր հիանալի, լուռ ամեն ինչ. նոյն իսկ շարաճճի գետակը, որ սովորութիւն ունէր անազին գոռում-գոչիւնով առաջ մղել, վրխկալ, գոռո՛ տալ ինքն իրան և կատաղի վշտով ամեն կողմ փռել ձիւնի ջրերը որպէս երկնքից պարզև ստացած սփռոց, կամ երբ իջած իր վայրենի բարձրութիւնից՝ այլ ևս անկարող էր դառնում կլանելու անյազ ալիքների մէջ հողային բլուրները, բայց նորից յիշելով

իր շարութիւնն, իր անցեալ գոռոգութիւնը և տեսնելով՝ որ այնքան է խոնարհւել, որ մինչև անգամ վախկոտ բուն գալիս, նստում է քարի վրայ և կլլում իր կաթիլները, որ մինչև ամզամ նապաստակը ցատկում է իր վրայով, և բըզէզը լողալով մի ափից միւսն է անցնում, կատաղում էր իր մէջ, բայց անկարող լինելով բարկութիւնը թափել մէկի գլխին, հառաչում, գլղում էր, որ գոնէ կարողանայ խանգարել գիշերայ ներդաշնակութիւնն, —այն գիշեր այդ ապստամբ գետակն էլ միաբանած ընդհանուրի հետ՝ խաղացնում էր աստղերն իր ծոցում՝ ստեղծելով իր մէջ նոր երկինք: Ժայռը, որ սովորութիւն էր արել խաղալ գետակի կեանքի հետ՝ պոկելով մի անազին կտոր և փշրելով հոսեցնել, ուղարկել դէպի նա, որպէսզի կարողանայ թեթևացնել իր բնատուր բարկութիւնն, այդ գիշեր զգալով գործի անհեթեթ լինելը՝ կամեցել էր ինքն էլ յարմարել միւսների հետ և թողել էր, որ ծաղիկները գազարեն իր ծեր կուրծքը, և գեփիւռը շոյ՛ նրանց, և կախել էր գլուխը՝ որպէս երեսան մօր համբոյրների տակ: Ամենքը խոնարհւել էին և այդ բոլորի վրայ ես էի թագաւորում... ցնորքով: Չարաճճի ցնորք... որ այդքան շուտ անցնելով տեղը թողնում ես դատարկ:

Նստած էի գլխակոր ժայռի կատարին և դիտում ոսկի գետակը թափանցիկ մշուշի միջով, նայում էի առանց հրապուրանքի՝ ինչպէս խելագար: Ոչ ոք չ'կար շուրջս. աչքս դարձրի հեռուն, բայց անա մի սև կէտ, որ դէպ ինձ էր գալիս. եկաւ, մօտեցաւ ժայռին, երկար դիտեց ինձ մի տեղում կանգնած՝ կարծես անվճռականութեան մէջ, և յետոյ արագութեամբ վեր մագլցելով՝ եկաւ մօտս կանգնեց և նորից գցեց իր ապուշ հայեացքը վրաս. եթէ խելագարի նման չ'լինէի, գուցէ լեղապատառ

կլինէի գիշերային այդ ճիւղից, որովհետեւ չափազանց թուլասիրտ էի, մանաւանդ վերջին դէպքն ինձ աւելի էր վախկոտ դարձրել: Ես գլխակոր էի, գլուխս դարձրի և նրան նայեցի ապշաբար, նա էլ նայեց ինձ, գլուխը շարժեց, աւելի խորը նայեց և յանկարծ բռնեց ձեռքիցս, բարձրացրեց. ես լուռ ու մունջ հետեցի նրան, ինչպէս կոյրն առաջնորդին:

Գնում էինք. ուր, ինչո՞ւ, ո՞վ էր ինձ տանողը, գուցէ նա գիշերային մի արինուուշտ աւազակ էր, գուցէ ինձ դէպի կորուստ էր տանում, ո՞վ էի ես, ի՞նչ էի. այս հարցերն այն ժամանակ չէի տալիս ինձ, և ի՞նչպէս կարող էի տալ, քանի որ միտքս շղթայւած էր, ինչպէս և կեանքս: Յիշողութեանս մէջ ցոլցում, առկայծում է, որ բարձրացանք մի վիթխարի սարի գագաթ. երկինքը պարզ էր և արևը երևում էր հորիզոնի վրան արևմուտքում, ներքև՝ գագաթից ցած արդէն մթնած էր. ահագին բերանը բաց արած՝ տարածւում էր անդունդը, որի ծայրը չէր երևում, աչքից կորչում էր մթութեան մէջ: Ես սկսեցի զգալ դրութիւնս և սարսուացի. ուղեկցիս վրայ մի հարցական հայեացք գցեցի, նա միայն ասաց. «գնանք», և գնում էի յոգնած, յուսահատւած, երկբայութեան մէջ: Անշաւիդ ժայռերի վրայով կարծես գլորւում էի. խճերը ոտերիս տակից դուրս թռչելով մի ահուելի հոսանք էին կազմում և իրար զրկած սլանում դէպի ցած. մտածում էի, որ ահա հսկայական բարձրութիւնից կ'ընկնեմ անդունդների մէջ և շունչս կ'փչեմ, բայց կեանքս թանգ էր ինձ համար... Այդ տեղերն էլ անցանք. հասանք զարնանային թաղաւորութեանն. այդտեղ յիշեցի իմ ամբողջ պատմութիւնն, զգացի ինչ լինելս և զարհուրեցի նկատելով, որ բոլորովին անձանօթ տեղ եմ ընկած, անձանօթին կուրօրէն հետևում եմ: «Ո՛ւր»,

հարցրի առաջնորդիս. նա ոչինչ չ'պատասխանեց, և արագ անցանք խոտերի միջով, որ համարեա՞ ծածկում էին մեզ, ընկանք ծաղկավայրերն, ուր վայրի վարդը կարմրին տալով օրօրւում էր գիշերային մեղմ հովի առաջ: Մոռացել էի, որ հարցիս պատասխան չեմ ստացել, այլ մտածում էի, թէ ինչո՞ւ այնքան դժբախտ եմ, միթէ չէի կարող անսէր ապրել, կամ արդեօք չէր կարելի մշտնջենապէս սիրել և սիրւել, ինչո՞ւ այդքան փոփոխական եմ, ի՞նչ արաւ ինձ Աշխէնը, որ նրան թողեցի. նա ինձ համար և՛ սիրող սիրտ էր, և՛ քոյր, և՛ մայր. յետոյ երազների մէջ ընկայ երևակայելով թէ ի՞նչ երջանիկ կ'լինէի, եթէ Աշխէնի հետ ամուսնանայի... Է՛հ, թողնենք ցնորքները:

Առաջնորդս ինձ շատ քիչ էր նայում, միայն շատ անգամ քայլերը մեղմացնում էր ոտերիս ձայնը լսելու համար: Մի աղբիւրակի մօտ նստեցի և այլ ևս չ'ուզեցի գնալ. առաջնորդս կանգնեց՝ երեսը միւս կողմը դարձրած. տեսնելով որ նա ինձ չէ էլ նայում, ահից վեր կացայ և շարունակեցի ճանապարհս նրա հետ: Տեսարաններին յաջորդում էին տեսարաններ. անտառը մեղմ սոսափիւնով երգում էր, երբեմն հատ-հատ ձայներ հանում, կարծես զառանցելիս լինի, և դիւթում ինձ. առակը խուլգուլ հնչիւններ էր արձակում և անուշ-անուշ կարկաչում, քարերին զարկում ու զարկում: «Օ՛ հոգսեր, հոգսեր, մտածում էի, եթէ ես ձեզնից ազատ լինէի, փշոտ աշխարհից այստեղ կ'զայի և վայելչութեան մէջ կ'ապրէի յաւիտեան. և որքան քաղցրութիւն, ի՞նչ երջանկութիւն կ'զգայի այստեղ, ինչպէս կ'ժպտար ինձ ազատութիւնը և ի՞նչ քաղցր կ'լինէր սէրը, երբ յուշառած ականջ կ'դնէի մեռնող թռչնակի անտառային թախծալի, սրտաճմլիկ սուզը, և զեփիւրը կ'տանէր իմ ցնորքները դէպ Աստուծոյ աթոռատեղին...»

եւ յիրաւի, ինչ հիանալի, սքանչելի տեսարան է, երբ անտառում քաղցրալուր առակը խուլ երգերով գլորում է իր կաթիլները մամուռի վրայով, շորացած տերևը ոտքիդ տակ խշխշալով սիրտդ վեր-վեր է հանում, և տեսնում ես, որ ազատ ես կատարելապէս, ազատ օդի, ազատ լեռների, անտառների մէջ, միայն մամուռապատ ժայռերն են դիտում քեզ և գթառատ երկինքը...

Տեսնելով որ ուղեկիցս դուրս է գալիս անտառից, վախվիսելով բռնեցի թևից և ճշացի. «Ո՛ւր...»—Դէպի երջանկութիւն, պատասխանեց նա: «Ոչ, այլ ևս անկարող եմ քեզ հետեւել, ես աւելի յօժար եմ, որ այստեղ լինի գերեզմանս, քան թէ հեռանամ այստեղից և դժբախտում լինեմ. ո՛չ, սիրելիս, այլ ևս չես կարող ինձ խաբել, իմացայ, որ դու աւագակ ես և կամենում ես ինձ ևս քեզ պէս դարձնել, բայց խաբւած ես»:—Ե՛կ, ասաց նա մի այնպիսի ձայնով, որպիսով Սաղայէլն է կանչում իր գոհին: Դուրս եկանք անտառից և սկսեցինք նորից բարձրանալ. լուսինը մի ուղիղ գծով կտրել էր անտառը ժայռերից, և մենք լուսնի տակ գնում էինք, մինչև որ հասանք մի մենաստանի: Չորս կողմն ապառաժներ, անտառներ, իսկ ինքը մենակ կանգնած՝ սարսափ էր ազդում, և թւում էր, թէ աւագակների բոյն է: X

«Ազաչում եմ, ասան ինձ, ո՞վ ես դու, հարց տւի առաջնորդիս. ինչ ես կամենում ինձնից, ինչո՞ւ ես ինձ տանում, կամ թէ ո՞ր, սպանիր ինձ այստեղ, այլ ևս ոչ չ'ունեմ գալու, թուլացած եմ»: Նա պատասխանեց.

—Դու ցանկանում էիր անհոգ օրեր, քեզ տանում եմ նրանց աշխարհը. մի յուսահատուիր, մեր ճանապարհը չար չէ: Քիչ հանգստացայ, բայց բոպէական էր այդ, նրա խօսքերը կեղծ թւացին, թէև զարմանում էի, թէ նա ո՞րտեղից գի-

տէր, որ ես դժգոհ եմ ներկայից և անվիշտ օրեր եմ փնտռում:

«Բայց այն անտառում ես կարող էի երջանիկ լինել, ինչո՞ւ ինձ այնտեղ չ'թողեցիր, եթէ իմ բարիքն ես ցանկանում»:

—Հետևիր:

Հետևում էի. ահա հասանք մի աւեր քաղաքի:

«Այս ինչ է»:

—Երջանկութեան զաւակների խղճուկ բներն են, մտնենք, պատասխանեց նա և ներս մտաւ մի տուն՝ բռնելով ձեռիցս և ետևից համարեան քարչ տալով: Մտածեցի, թէ ահա իմ օրհասը, չարութիւնը պիտի տիրապետէ—կամ մեռնել, կամ զառնալ արնախում աւագակ, ահա թէ ինչ է վիճակւած ինձ: Առաջնորդս մոմ վառեց. տան պատերը երևան եկան առաջիս, որոնք աւելի մեծ սարսափ գցեցին վրաս. տունը մի գետնափոր էր, պատերը ծածկւած հրակայական զէնքերով—հրացաններով, սրերով, թրերով: Բայց առաջնորդս շուտ չ'կամեցաւ որոշել իմ ապագան, տնից դուրս տարաւ ե մատով ցոյց տալով շէմքը՝ «կարգան», ասաց: Կարծեցի, թէ ճակատագիրս է այնտեղ գրւած, իմ դատավճիռն է և շտապեցի կարգալ. «Սա անյաղթ քաջի տունն է, որ շատ տարիներ զէնք ու զրահի զէմ կռիւ մրդելով այսքան զէնքերը թողել է յիշատակ, որ մարդկանց առաջին վկայ լինեն իր մեծ գործերին»: Հարց տւի առաջնորդիս.

«Ո՞րն է երջանիկ կեանքը, քանի որ այստեղ արիւն է փայլում. դու չ'ար ոգի ես, ասան, թէ բարի, այս արեան միջով ինձ ո՞ր ես տանում»: Նա ժպտաց դիւական ժպտով, և մի ուրիշ տուն մտանք, որի մէջ տեղում մի մամուռապատ ժայռի կտոր էր կանգնած, և մի փոքր տեղ

յղկած: Առաջնորդս պոկեց յղկած տեղի մամուռը և հրամայեց կարգալ: Այնտեղ գրւած էր. «Միթէ գոյութիւն ունի երջանկութիւնը. ո՛չ, Աստուած նրա տեղ ցնորք ստեղծեց, որ մարդիկ նրանով ապրեն»: Գուրս գալուց շէմքին կարգացի. «Միրեցի, տանջւեցի և մեռայ դեռ կեանք չ'տեսած: Ինձ համար գոյութիւն չէ ունեցել նա, ես չեմ ծնւել երբէք»:

Վրաս կատարեալ ապշութիւն եկաւ. շուրջս տիրում էր վայրենութիւն, ամեն տեղ հանգիստ, բուն անգամ վախեցել էր մուտք գործել այդ կուսական անտառների խորքերն, այդ ժայռերի ծերպերը: Գրութիւնս աննախանձելի էր, աւելի և աւելի էի համոզուում, որ կորած եմ, մի մարդանման բան կար հետս, այն էլ չ'լինէր, աւելի լաւ կ'համարէի: Նա մտաւ մի ուրիշ տուն և ինձ ձեռքով կանչեց. մտայ. հրաշք, յանկարծ այդ վայրենութեան մէջ մի մարմարիօնէ արձան էր կանգնած սենեակի մէջ տեղում. նա սև էր և խիստ նման առաջնորդիս: Վրան գրւած էր. «Ժ'նչ քաղցր է աչքով տեսնել իր արձանը, որ կանգնած է շարշարանքով»:—«Է՛հ, չեմ ուզում այնպիսի արձան, որ տանջանքով պիտի ձեռք բերւի: Ես կամենում եմ հոգեկան հանգիստ, իսկ այդ ո՞րտեղից կ'լինի, քանի որ մի փորձանքից փախայ, միւս թակարդն ընկայ». այսպէս էի մտածում՝ անշարժ կանգնած սև մարմարիօնի դիմաց, մինչև նրա տէրը գուրս տարաւ սենեակից և շէմքը ցոյց տալով կարգալ հրամայեց: Այնտեղ գրւած էր միայն մի բառ— «Կեանք»:

Երբ կենսասէր առաջնորդս ուզում էր մտնել մի ուրիշ տուն, ես վճռած լինելով այլ ևս չ'հետեւել նրան՝ ասացի. «Սպանիր ինձ, այլ ևս չեմ կարող իբրև խաղալիք ծառայել քո քմահաճութիւններին. ինչ գործ ունեմ

աւերակների և նրանց ափեղցփեղ գրւածների հետ. ինչո՞ւ պէտք է գուր թափառեմ, երջանկութեան համար քեզ հետեցի, բայց դու քո յիմար գրերով միայն խառնում ես առանց այն էլ խառնւած ուղեդս: Գնանք այստեղից, ցոյց տուր այն ճանապարհը, որ տանում է դէպի մարդկային բնակատեղի»:

Գնում էինք, բայց մտածում էի, թէ ո՞րն ընտեմ, մեռնէի, թէ լինել աւազակ. վճռել չէի կարողանում, բայց կարծես ուզում էի հակւել դէպի վերջինը, թէև այդ էլ ահալի էր թւում, երբ մտածում էի, որ մի օր, մի ժամ գնդակը խառնելու է թորերս և տապալելու եմ փոշու մէջ՝ արիւնովս նրան ողողելով: Տխուր մտքեր և թոյլ բնաւորութիւն, ահա թէ ինչ էր գրութիւնս:

Լուսինը լերան ետևում թագնւեց՝ թողնելով լուիկ շրջակայքում ահ ու սարսափ: Բարձրանում էինք սարն. ամեն մի հաստաբուն ծառ թւում էր ինձ մի աւազակ, որ պիտի դար, մեզ հետ միանար և ուրախանար կարծրւած նոր ընկերոջ համար, բայց բնութեան շունչը—քածրւած նոր ընկերոջ համար, բայց բնութեան շունչը—քամին չէր շարժում իր տեղից, որ ծառ—աւազակներն էլ մինչև շարժելն իրանց հսկայ գլուխները, և ամեն մի տարակուսանք փարատէր: «Արդեօք, մարդն է այստեղ սանդուղանի շաւիղն աւազակներն են կանոնաւորել, թէ բնութիւնն է աւազակներին ողորմութիւն արել», մտածում էի և գնում, մոռացած մի քանի վայրկեան առաջ ինձ տիրած մահացու վախը, մինչև հասանք գագաթին:

«Ահա, քո ցանկալի կեանքի նախադուռը», փսփսաց ուղեկիցս և նստացրեց ինձ քարի վրան, իսկ ինքն անյայտացաւ:

Չորս կողմս դիտեցի, ճ սարսափ, նա չկար, ո՞ր

գնաց, որտեղով. և աւելի վհատեցի. շուրջս սիրտ ճարացրնող խորխորատներ, սարսափելի վհեր, անդունդներ, անվերջ ձորեր. ժայրերը գրկում էին նրանց, և ոչ մի շաւիղ չէր նկատուում, ոչ մի լուսաւոր կէտ, անտառներն անելանելի, իսկ ես ծերպի ծայրին, չ'զիտէի, թէ ուր գնայի, ինչպէս անցնէի անտառներով, ժայռերով, որտեղ ո՞վ գիտէ, վխտում են հարիւրաւոր զագաններ:

«Ահա իմացայ, խօսում էի ինքս ինձ, աւագակապետը բերել է ինձ այստեղ, որ *խեղճի գաւ.* կ'համաձայնեմ արդեօք, թէ՛ ոչ, դա դեռ ևս մտածելու բան է... բայց այն անիծեալն ո՞ւր գնաց, զուցէ՛ թագնւած է մի անկիւնում,» և սկսեցի կանչել ահուղողով և մեղմաձայն, յետոյ յուսահատելով և յետոյ սարսափելով ու գոռալով. բայց ոչ մի ձայն պատասխան չէր գալիս, միայն արձագանգն էր ծաղրում կապկաբար: Վախվխելով դիտեցի բոլոր տեղերը, որտեղ կարող էր իմ կարծիքով ուղեկիցս թագնւած լինել, բայց ոչ... Սկսեցի հաւատալ կախարդութեան և նրան ընդունել մի կախարդ:

Բանտի մէջ էի յոգնած ոտներով, թուլացած սրտով. ընկայ խոնաւ գետնին և արտասուեցի՝ ինչպէս անմայր մնացած երեխայ, այնքան արտասուեցի, որ անզգայ ընկայ, և քունս տարաւ: Ահա երագումս մի գեղեցկուհի երեաց... Անհանգիստ կեանք! մինչև իսկ երկնքից շնորհւած պարզեն անգամ չէի կարողանում հանգիստ վայելել, քունն անգամ կռիւ էր ինձ համար: Երկնքից իջաւ, թէ՛ երկիրը նրան ստեղծեց բանտիս խորքում. մտածում էի միւս օրը, նա հիանալի էր... կապոյտ աչեր ունէր, որպէս զարնան երկինք, ճերմակ բագուկներ, որպէս հրեշտակի թևերը, և մի զոյգ կամարներ զարդարում էին նրա նախշուն աչերը, որպէս ծաղիներով զարդարւած բլուրը զրախտանման

հովիտը. բաց կրծքի վրայով կախել էին երկայն գանգուրները, որպէս ծիածանը դալարագեղ լեռան կրծքով կապում է իրան. դէմքը հրեշտակային էր, դժառատ հայեացքը նոյնպէս չնաչխարհիկ: Նայեց նա փակ աչերիս և երկու բագուկները միացնելով իրար հետ՝ դրաւ փափուկ վզի վրայ և տխուր երեսը դարձրեց ու սկսեց հեռուն դիտել: Ուսերից վայր ընկաւ գիշերային սև վերարկուն, և նա մնաց նոյն դրութեան մէջ սպիտակափառ հրեշտակի պէս կանգնած: Սարսուաց (երևի մրսեց) և երեսն ինձ դարձրեց: Մերկ կուրծքն սկսեց վեր-վար ելեջջ անել. նա յուզուում էր: Նայեց ինձ երկար, նստեց քարի վրայ՝ մօտս, նորից նայեց և, ահ, Տէր Ասուած, երկու կաթիլ արցունք գլորեցին նրա զոյգ աչերից. երագումս ես ևս լալիս էի, և երեսս դարձրի, որպէսզի չ'տեսնեմ այն արցունքը, որոնց թափւելու պատճառն ինձ անյայտ էր: Ի՞նչ էին նրանք ինձ համար, սովորական արցունքներ չէին, որոնցից ես այնքան էի թափել, որ նոյն իսկ նրանցից գոյացած հեղեղը չէր կարող իմ տրամադրութիւնը փոխել. եթէ այդպէս էր, ինչո՞ւ երեսս դարձրի, որ չ'տեսնեմ նրանց, իմ դէմքին ինչու երեացին նրանցից: Օ՛, բայց չէ՛ որ այս միայն երագումս էր. սակայն առաւօտեան արցունքը տակաւին չէր ցամաքել դէմքիցս, և աչերս թաց էին:

Ով իր կեանքում երբևիցէ այնքան է զարմացել, որ մինչև անգամ մոռացել է իր գոյութիւնը, մոռացել է ամբողջ տիեզերքը, մի խօսքով՝ որն իսկապէս արթնութեան ժամանակ քնել է, կամ կենդանւոյն մեռել է, նա կարող է երեակայել դրութիւնս, երբ առաւօտեան տրորելով աչերս՝ ինձ տեսայ փափուկ անկողնում, վրաս մէկ վրան փռած և մօտս ուտելու պաշար: Հրաշք, կախար-

դուժիւն, աւազակութիւն, առաքինութիւն, թոյն, երկ-
 նատուր շնորհք, այդ բոլորը յաջորդաբար մտքովս անց
 էին կենում, և ես չգիտէի, թէ զբանցից որին եմ յանդի-
 պած: Միթէ իսկապէս երազումս չէի տեսնում այն հրեշ-
 տականման էակին, հրեշտակ, որի պատկերը երբէք
 չեմ տեսած և միայն երեւակայութեամբ եմ ճանաչել
 նրա գոյութիւնը, միթէ իմ իդէալական հրեշտակն էր
 մարմնացել ինձ համար: «Բայց ո՛չ, դա խաբուսիկ ցնորք
 է, մտածում էի, որ ինձ ծաղրում է, ինչպէս միրաժը,
 որ խաբում է ծարաւ ճանապարհորդին: Հա՛, երեւի աւա-
 զակապետն է ինձ հոգ տանում, որպէսզի շուտով համա-
 ձայնութիւն տամ աւազակ դառնալու:» Ինչ և իցէ, քա-
 րացել էի միանգամայն. եթէ այդ բոլորին մէկը վերջ
 տար կեանքիս, ոչինչ չէի գգալ: «Բայց ո՛ր է իմ երա-
 զային հերոսուհին, որտեղով եկաւ, որտեղով գնաց, չ'լինի՞
 նա էլ էր կախարդ, ինչպէս և աւազակապետը, կամ գուցէ
 նա սոսկ աղջիկ չէր, այլ իսկապէս մի ոգի. բայց ի՛նչ
 է ոգին, չէ՞ որ նա կատարեալ աղջիկ էր, միթէ՞ ոգին ևս
 աղջկայ նման է, կամ աղջիկ է:» Ձանազան այսպիսի
 մանկական մտորումներ ինձ տանջում էին, մինչև ընկալ
 խորին թմրութեան մէջ: Այսպէս բաւականին երկար մնա-
 ցի, այդ նրանից էր երևում, որ սկսել էի մտածել արևի
 ծագման ժամանակ, և երբ ուշքի եկայ, նա բաւականին
 բարձրացել էր:

Տեղիցս վեր կացայ և դիտեցի շրջակայքս: Ամեն մի
 կողմ նայելիս՝ տարակուսանքս և սարսափս աւելանում
 էին. երկու կողմս ժայռեր, մէկի վրայ մի սև մեծ կէտի
 պէս լուռ մենաստանն էր երևում. միւս կողմում ցրւած
 ժայռի կատարին մի անստան ամրոց էր բարձրացած,
 որ վրաս դիւթական ազդեցութիւն էր անում. չ'գիտեմ

ինչու, փրկութիւնս սպասում էի այդ ամրոցից. նա ինձ
 թուում էր արդարութեան ծպտեալ պաշտպանների մի
 թաղստոց, ուր աւազակների հետքն են սլահում. իսկ մե-
 նաստանը թուում էր մի երկրային դժոխք, ուր աւազակ-
 ները սև զգեստների մէջ մենակեացների անւան տակ
 ապրում են սև սրտերով... Երբորդ կողմում մի ամենի
 խորխորատ էր ձգւում, որի խորքը դժոխքից էլ մութ
 էր, որի յատակն իմ աչերն անկարող էին նշմարել: Չոր-
 բորդ կողմում տարածւած էր ծովը երկնքի պատկերով, և
 ափին մօտ՝ մի բոլորակ կղզու վրայ տնկւած էր մի սպի-
 տակ տուն: Ես կարծեցի, թէ դա թողնւած գօրանոց է:
 Աւելի էր սարսափեցնում ինձ ծովը, մտածում էի, որ
 այն կողմից բոլորովին անապահով եմ. առաջին անգամն
 էի ծով տեսնում, նա ինձ սկզբից ջուր չ'թւաց, այլ եր-
 կլնքի մի մասը, որ իջել էր, երկրի հետ միացել, և հա-
 մոզեցի, որ այն աշխարհն իսկապէս հրաշալիքների աշ-
 խարհ է: Ես վհատեցի զարմանալի կերպով: Վերջապէս
 ուշի-ուշով դիտել սկսեցի բնականաբանս: Պատատուկը հիւս-
 տելով տարածւել էր բանտիս շուրջը՝ տեղ-տեղ բարձրա-
 նալով, տեղ-տեղ կուսնալով, մի ահագին հիւս կազմելով
 կախել էր պատից դէպի ցած: Մէջ տեղում մի բարձր
 քար էր կանգնած, որի շուրջը վարդի ոստերը ցանց էին
 կազմել: Մօտեցայ նրան, բացայ քարի երեսը կասկա-
 ծանքով: Դարձեալ գիր, դարձեալ յիշատակարան: Բայց
 սա էլ նախկինների պէս մի Գօրդեան հանգոյց չ'լինի.
 կարգում եմ. «Իմ բողձանքներին չափ, սահման չ'կար,
 բայց աւանդ, նրանք մնացին անկատար, և փշրեց
 սիրտս միանգամ ընդ միշտ...» Միւս երեսին գրւած էր.
 «Յանկանում էի, որ մի բարձր բլրի վրայ թաղեն իմ
 դին, որպէսզի ուշացած, ճանապարհից դուրս եկած ան-

ցորդն այցելէ անշուք շիրիմս և նայէ, տեսնէ՝ թէ քանի վէրքեր կան սրտիս մէջ, քանի փշուած յայտեր են թաղուած այս անկեանք հողում: Այդ բոպէններին էլ կեանքըն ինձ կ'ժպտայ, թէև ինքս չեմ զգալ: Ես շատ կենսասէր էի:» Երբորդ կողմին զրուած էր. «Թող մարդիկ դամբանիս շուրջը վարդիներ տնկեն. ես ցանկանում եմ, որ իմ շիրիմը զարդարւի այն ծաղկով, որն արտայայտում է սէր: Երբ դամբարանս կ'մամոռտի, վարդի կոկոններն էլ կ'չորանան, ես կ'անյայտանամ մարդկային աշքից, իմ յիշատակը կ'թաւամի, և միայն այն ժամանակ կ'մեռնէ հողիս: Չկարողացայ կանգնել մի արձան, որ իմ հողին էլ ապրէր յաւիտեան:»

Երկար ու բարակ մտածելուց յետոյ թմրութեան մէջ ընկայ, քնեցի: Սակայն քունս անհանգիստ էր. մինչև անգամ երազումս փոթորկալի կեանքս էր ինձ պատկերանում, և տառապում էի:

Միւս օրն ինքս սկսեցի վերջապէս իմ գոյութեան մասին կասկածել և այդ բոլորը համարել մի մեռածի երազներ. ինձ աշխատում էի համոզել, որ իսկապէս ես չը կամ, որ այն ուրիշ բաներ են եղել, ինչ որ պատահել են ինձ հետ, որ այդ միայն այդպէս է թւում, իսկապէս այդպիսի բաներ չեն եղել: Բայց ինչպէս... հօրս և Աշխէնի մահը, Նինայի դաւաճանութիւնը և այլն և այլն: Եւ սկսեցի մի առ մի յիշել, թէ ինչպէս Նինան իմ ուշադրութիւնը գրաւեց իր հայեացքներով, յետոյ ինքս սկսեցի նրան նայել և զրաւեցի. իսկ նա այնուհետև սկսեց վրաս չ'նայել այլ ևս և այդպիսով ինձ աւելի էր քաշում դէպ իրան: Նրա հպարտութիւնը վերջապէս ստիպեց ինձ սիրել նրան, և ես սկսեցի տանջւել, յուսահատուել, երկբայել, կասկածել և երբեմն յուսադրել ինձ: Բոլորովին ուժաս-

պառ կ'լինէի, եթէ չ'լինէր մի հանգամանք—տանջում էի, բայց և տանջում էի մի ուրիշին: Ինչ զւարճալի է տանջելը, երբ ինքդ ևս տանջել ես. ինչ քաղցր է, ինչ վայելչանք է տանջելը, երբ ինքդ ևս շարաշար տառապում ես նոյնպիսի մտորումներով.—մի վայրենի բաւականութիւն է մտնում կրծքիդ տակ, գգում ես, որ *Աս*, որին պաշտում ես, իրաւունք ունի վրադ անգամ չ'նայելու. քիչ հանգստանում ես, ցամառներդ իջնում է:

Բայց կիրքն առաջադիմում է, երբ յագուրդ չէ ստանում. տանջելը չէր կարող յամենայն դէպս տանջելու առաջն առնել: Նինայի անորոշ և հպարտ հայեացքն ինձ գերում էր. ես աշխատում էի նրանից խոյս տալ, և նա նկատում էր այդ ու ժպտում: Ինչ էր նրա ժպիտը—հեզնութիւն, ուրախութիւն, թէ վիշտ, այդ չէի հասկանում: Բայց ես իմ հպարտութեամբ յետ չէի մտնում նրանից: Այսպէս երկար կ'չարունակէր, եթէ բոլորովին չ'յուսահատէի: Այլ ևս չէի ուզում մնալ այնտեղ, ուր որ *Աս* էր, կամենում էի հեռանալ մի խուլ անկիւն և այնտեղ ինձ յանձնել բնութեան տնօրինութեանը. կարծում էի, որ շուտով կ'մեռնեմ. հարկաւոր էր տալ վերջին հրաժեշտը նրան, որի սէրն ինձ համար թոյն էր եղած: Վերջապէս մի օր նրան գրեցի. «Յայտնիր ինձ, ինչու մաշում ես մի ոյժ, ինչու թուլացնում ես նրան, որը կարող է մեծանալ և քեզ աւելի մեծ եռանդով սիրել, պաշտել: Չէ որ թուլացածն ամեն կողմից թոյլ է: Մ, բաւական է, չեմ ուզում այն կեանքը, որը լի է կասկածներով. յայտնիր մի որոշ հայեացքով զգացմունքդ, և այդպիսով ամեն ինչ, որ տանջող է, կ'վերջանայ: Եթէ քո զգացմունքը նոյնն է, ինչ որ քեզ պաշտողինն, ապա ուրեմն թող երկուսիդ բուռն կրքերը միմիանց յայտնի դառնան. իսկ

եթէ խոր անդունդներ կան քո և քեզ ասուածացնողի սրտերի մէջ, եթէ նրանք իրար բոլորովին նման չեն, ապա ցոյց տուր միանգամայն, և արցունքը կ'երևայ իմ վաղուց չորացած, տանջւած աչերում. ես դուրս կ'իջանք տանջանքս և կ'ընկնեմ յաւիտեան: Աւելի լաւ է կործանել, աւելի լաւ է տալ ամենավերջին հրաժեշտը, քան թէ կասկածներով ապրել. — իմ կեանքը կասկածների շղթայ է: Գիտես, որ յոյսս հաստատուն չէ, եթէ երբեմն նա ծագում է իմ մէջ, այն էլ տանջանքն է ծնում. իսկ տանջանքի ծնունդը տանջանքն էլ սպանում է. այն, կասկածը տանջանք է: Եթէ դու գիտես հազար ու մի հոգսերը քո մտածութեան առարկայ դարձնել, եթէ գիտես տանջել, միթէ դժարանում ես զգացմունքդ դուրս հանել, միթէ անկարող ես մի այնպիսի նշան տալ, որը քեզ համար ոչ մի նշանակութիւն չ'ունի. եթէ մերժում է, քեզ ինչ հոգ, թող փշուրի մէկի կեանքը, թող ջախջախել... իսկ եթէ սէր է... օ, չէ որ ինքդ էլ կ'երջանկանաս, չէ՞ որ սիրելու երջանկութիւնը սիրողի երջանկութիւնն է: Քանիքանի անգամ կամեցել եմ սիրտս բանալ առաջիդ, ասել՝ թէ ինչպէս թախիժը ծածուկ մտաւ կրծքիս տակ և ըսկսեց մաշել սիրտս, թէ ինչպէս ուժասպառ լինելով՝ բոլորովին ենթարկեցի նրա հաճոյքներին, թէ ինչպէս նա սկսեց խաղալ կեանքիս հետ... Այն դու ստեղծեցիր, այն ստեղծեց քո հպարտութիւնը, որին սկսեցի խունկ ծխել և աւելի ընկճել: Սակայն ինքնասիրութիւնս թոյլ չէր տալիս զգացմունքներս դնել քո առաջ, որ ծիծաղը թափ ընկնէր նրանց վրայ և փշուր-փշուր անէր, խորտակէր և՛ նրանց, և՛ ինձ: Զուր է ամեն բան, յոյսերս արդէն մեռան... Ահա հեռանում եմ, շուտով մահու որդը կ'կտրէ յոգնած սիրտս, և ես կ'ննջեմ քեզնից հեռու... Ինձ այլ

ևս ոչ որ չի յիշիլ, կ'կորչէ իմ օտար յիշատակն ամենքի մտքից. բայց դու չ'մոռանաս թշւառիս, ո՞վ գոռոզ ասուածուհի, իմանալով՝ որ ունէիր ձեռիդ տակ մի արարած, որին տիրում էիր կատարելապէս, որի կեանքը քեզ համար խաղալիք էր, որին դու վերջ տւիր քո կարող ուժով: Այն, դու ասուածուհի ես, բայց չար և չարութեան ասուածուհի»:

Գրեցի, բայց պատասխանին չ'ուզեցի սպասել: Սակայն կեանքս երբէք չէ ցանկացել ինձ մի վիճակում պահել, միշտ փոփոխել է: Անցնում էի նինայի տան մօտով: Յանկարծ նա դուրս եկաւ առաջս իր քրոջ հետ և մօտովս անցնելու ժամանակ ձեռս ծածուկ սեղմեց. ես քարացած՝ մնացի տեղս կանգնած, գլուխս կոր: Նա շարունակեց գնալ. ես յետ նայեցի, նա գնում էր առանց յետ նայելու: Երբ արդէն բաւականին հեռացել էր, թեթև կերպով դէպ ինձ նայեց, և ես սկսեցի նրան հետևել՝ ինքս էլ չ'հասկանալով, թէ ինչու: Քոյրը նրանից բաժանուեց, իսկ նա մտաւ այգին յետ նայելով: Ես բնագդմամբ հետևեցի նրան: Նա մտաւ ճեմելիքների մէջ, ես նոյնպէս. նա նստեց մի նստարանի վրայ, իսկ ես մնացի կանգնած. ամաչելով՝ կամեցայ յետ դառնալ: «Ե՛կ ինձ մօտ», ասաց Աս: Ես վազեցի և տւի նրան իմ ձեռը: Նա սեղմեց և ասաց՝ «չատ թոյլ ես թուում ինձ, սիրելիս, նստիր մօտս»: Նստեցի դողալով: Մի ըոպէից աւելի լռութիւն տիրեց...

«Դո՛ւ ես գրել այս նամակն», ասաց նա՝ հանելով և տալով ինձ: «Կարգա՛ն»:

— Ես գիտեմ, թէ ինչ եմ գրել:

«Կարգա՛ն»: Սկսեցի կարդալ. նա անդադար ծիծաղում էր հեզնօրէն:

— «Ի՞նչ կայ այստեղ ծիծաղելու», վիրաւորւած հար-

ցրրի նրանից և պատուեցի նամակը:

Նա վերցրաւ ձեռս իր ձեռների մէջ. ես աւելի էի դողում. մօտեցաւ ինձ, և նրա շորի քղանցները գիրկս ընկան... Յետոյ նայեց աչերիս... Ես նրա ձեռը համբուրեցի...

— Յիրաւի դու ինձ սիրում ես, Նինա, շնչացի ես:

— «Ես քեզ ոչինչ չ'ասացի», պատասխանեց նա սառնօրէն և ձեռը տուաւ ինձ՝ ասելով. «Այս քոնն է»: Ես նորից համբուրեցի, և նա ընկաւ գիրկս...

Ի՞նչ կ'զգայ ծարաւով տանջւած անապատականը, երբ երկնքի շնորհիւ մի առակի պատահէ: Ո՛չ, այս քիչ է, նա այն չի գգալ այդ ըոպէին, ինչ որ գգացում է սիրելու գրկում: Սիրտդ սկսում է տակն ու վրայ անել, արիւնդ եռ գալ, մարմինդ փշաքաղում է, դողում, և գլուխըդ պտտում: Ի՞նչ հրաշք, այն հայեացքը, որ իր հպարտութեամբ մաշում էր հոգիդ, այնքան է խոնարհել առաջիդ, որ սկսում է դողդողալ. այն կուրծքը, որն անհասանելի էր քեզ համար, ահա ճմլում ես դու, որքան կամենում ես: Նա լուում է և... ժպտում է: Դու ասում ես մտքումդ. «տանջիր նորից, եթէ միայն կարող ես, փորձիր. օ, բայց այլ ևս փորձդ չի աջողւիլ. մեռան քո գոռոզ հայեացքները, և նրանց տեղ սիրտդ բացել, ինձ ես նւիրում...» Երջանիկ ժամ!! Իսկ երբ երկու համբոյր 'ի մի են ձուլւում!! Ճմլիր *Արա* մէջքը, շղթայիր քո գրկում, սակայն այդ ըոպէին գիրկդ անյագ է, կիրքդ անսահման... Իզուր չէր Նինան, այդ հպարտ կինը շատ անգամ ասում. «Վնոջ մի գթոտ հայեացքը, կամ մի «սիրում եմ» խօսքն աւելի է նշանակում, քան տղամարդու գիշերային արցունքները...»

Բայց ի՞նչ մնաց այդ բոլորից, նա ինձ մոռացաւ,

ես էլ նրան: Ի՞նչս էի մեղաւոր, թէ՛ նա. ինձ թւում է, թէ՛ և՛ ես, և՛ նա, մանաւանդ նա. իսկ ինքը միայն ինձ էր դատապարտում, չ'գիտեմ ինչու: Կան հարցեր, որոնց պատասխանը շատ հեշտ է գտնել, բայց չես ուզում և համարում ես անլուծելի. այդպէս է և այդ «ինչու»ն: X

Թողնենք այս և չ'մոռանանք, որ ժայռի ծերպին հրնաւէր տան մէջ էի անցկացնում օրերս: Բացի մտածելուց ոչինչ չ'ունէի. իսկ երբ յոգնում էի մտածելուց, մի նինջ էր գալիս վրաս, թմրում, ընկնում էի: Ոչ միայն օրւայ, այլ ամբողջ շաբաթւայ պաշարը միշտ կար. այլ ևս չէի զարմանում իբրև սովորական երևոյթի վրայ, այլ միշտ մտածում էի, թէ՛ նրա բերողը որտեղից է գալիս, երբ և ինչպէս է մտնում, որ ես չեմ նկատում: «Հարկաւ գիշերներն է գալիս, մտածում էի, բայց որտեղից, այս կողմերը միթէ՛ բնակութիւն կայ»:

Քիչ առ քիչ սկսեցի սովորել կեանքիս. սակայն մի օր ձանձրոյթը մտաւ մէջս և այլ ևս չ'ուզեց դուրս գալ. սկսեցի տանջել ազատութեան տենչանքով: Զարունակ անէծք էի թափում ամենքի և իմ գլխին:

Այդպէս անցան մի քանի տանջալից օրեր: Չ'գիտէի, թէ՛ ուր կարելի է գնալ, բայց վառ յուսով սպասում էի ազատութեան, տանջանքով լի յուսով համբերում էի: Աւագակապետն էլ կարծես մոռացել էր ինձ: Այդ մենակ ժամերին ինչպէս ընդունակ էի սիրելու, ինչպէս սիրտս սնունդ էր ուզում: Այո, սէրը սրտի սնունդն է, որը երբ չէ կարողանում ճաշակել սիրտն, ուժատալաւ ընկնում է, բայց կերակրւում փշերով, փնքն էլ խոպան դառնում: Իմ կեանքն առանց սիրոյ միանգամից կ'կտրւէր, ամբողջ աշխարհում մենակ էի (զգում եմ, որ պատճառը մասամբ ես եմ եղել), բայց չէի ուզում, որ մենակութիւնս կատարեալ

Handwritten notes and scribbles at the bottom of the page.

լինի. մի ընկեր, միայն մի ընկեր էի որոնում, մի անձ-
 նրէր, համազգեաց բարեկամ, որ ես նրանով ապրէի, իսկ
 նա ինձնով: Միթէ չէի գտնում.— գտնում էի, բայց իմ ան-
 հանգիստ հոգին կանգ առնել չէր ուզում մի կէտի վրայ,
 չ'կար մէկը, որ կարողանար սանձել նրան. նա կ'սանձէր
 այն դէպքում, եթէ տանջէր ընդմիջտ. բայց ես թէև շատ
 եմ տանջել, սակայն և այնպէս տեական չէ եղել, շուտով
 յագուրդ եմ ստացել սիրուց: Չեմ կարող ասել, որ վերջ 'ի
 վերջոյ երես կ'դարձնէի այն կնոջից, որն արձագանգ չէր տալ
 իմ զգացմունքին. ընդհակառակն՝ թւում է թէ ես կ'մաշէի,
 կ'թուլանայի և մի օր վերջ կ'տայի կեանքիս: Ես թողնող
 եմ եղել միայն այն դէպքում, երբ ինձ սիրել են (կեանքը
 բացառութիւն է արել միայն մի անգամ, բայց դրա մա-
 սին յետոյ): Ինձ պէս անխոհեմ անձնաւորութիւն չեմ
 ճանաչում: «Դօն-ժուան!» կ'ասեն ինձ շատերը, թող, չեմ
 ասում, իրաւունք ունեն, թէ ոչ:

Բանտումս մաշուում էի տաղտուկ, նոյնօրինակ մըտ-
 քերով: Մի այդպիսի օր կանգնած՝ դիտում էի ծովը և
 կղզու վրայի սպիտակ տունը: Մօտս շորի խշխշոց լսեց,
 ես դարձայ և, պէտք է ասել, որ վախեցայ, տեսնելով
 մօտս մի դժգոյն, հիւանդոտ դէմք, որ թոյլ կերպով
 ժպտում էր: Չւարել էի, չ'գիտէի ինչ անեմ, ինչպէս
 վարեմ, առանց գնամ, թէ յետ, նստեմ, թէ կանգնած
 մնամ, խօսեմ, թէ լռեմ: Գլուխս անգիտակցաբար ցած
 գցեցի և աչքիս տակով դիտել սկսեցի նրան. նա խո-
 նարհեցրել էր կապոյտ նախշուն աչերը, որոնք հէնց այդ
 րոպէից ինձ գերեցին: Ինչպէս ժայռի մէջ փակւած
 աղբիւրը որոնելով մի անցք՝ վերջապէս գտնում և դուրս
 է վիժում, այնպէս էլ սիրտս պահանջ էր զգում, որ
 դուրս գայ իր մոլեգնութիւնից: Այդ յանկարծահաս ուր-

ւականն ինձ դրաւեց: Կարծես շատ-շատ անգամ էի տե-
 սել այն գանգուրները կախւած բաց կրծքի վրայով,
 կարծես շատ-շատ անգամ էի տառապել այն վարդանման
 անմրմունջ շրթունքների ծարաւով, և այն ժպիտը հազար
 ու մի անգամ այրել էր ինձ, որի համար երեակայու-
 թիւնս աշխարհներ էր ոտնատակ տուել: Մի րոպէ ինքնա-
 ըզզացում եկաւ վրաս, յետ-յետ քաշեցի. նա ինձ նայեց
 մի այնպիսի հայեացքով, որից սարսափեցի և խղճացի
 նրան: «Ի՞նչ է ուզում ինձնից», մի այսպիսի հանելուկ
 ծնեց մտքումս: Վեր կացաւ տեղից և սկսեց բանտիս
 միջով գլխակոր քայլել: Ես սիրտ առայ և հարցրի նրա-
 նից.

«Ո՞վ ես: Դու գուցէ կարող ես իմանալ, ես ո՞րտեղ
 եմ, արդեօք փրկութեան յոյս չ'կայ, ցոյց տուր ինձ մի
 ճանապարհ... նախ ասա՛ ինձ. ո՞վ ես, երկրից ես, թէ
 երկնքից, ոգի ես, թէ մահկանացու, հրեշտակ ես, թէ
 մի թոյլ կին:»

— Դո՞ն ես վիճակիցդ, հարցրեց իմ երազային հերո-
 սուհին գլխակոր, փոխանակ հարցերիս պատասխանելու:
 «Բանտարկեալը կարող է գոհ լինել իր կեանքից:»

— Չէ որ ինքդ ես կամեցել անդորրութիւն, մի այն-
 պիսի կեանք ես երազել, որպիսին այժմ ես տեսնում:

«Ինչպէ՞ս... ես հրաշքներին չէի հաւատում, ուրեմն
 ինձ խաբել են մարդիկ և իմ հասկացողութիւնը՝ պըն-
 դելով, թէ հրաշքը գոյութիւն չ'ունի. այս հրաշք չէ. ո՞ր-
 տեղից կարող ես իմանալ դու իմ գաղտնիքը, եթէ ոգի
 չես կամ դրա նման մի բան:»

— Դու չես ուզում այստեղ մնալ:

«Ո՛չ,» պատասխանեցի ես՝ ընդունելով նրանից մի
 այնպիսի հայեացք, որից երեսս դարձրի: Նրա մէջ բար-

կութիւն կար արդեօք, թէ վիշտ, թէ՞ հեզնութիւն, թէ՞ զզւանք, չհասկացայ, միայն խիստ էր:

Երբ երեսս դարձրի, աղջիկն այլ ևս չկար: Մի ազգու ճնշում տիրեց ինձ, և ես ընկնելով գետնին՝ հեկեկացի: «Երանի՛ թէ նա լսէր իմ հեկեկոցն», անց էր կենում մտքովս...

Միւս օրն առաւօտեան երբ զարթնեցի, կոյսը նրստած էր գլխավերևս մի քարի վրայ ձեռը ծնոտին: Մնացի շարած, ապուշ կտրած: «Ինչո՞ւ է եկել» հարցրի ինքս ինձ և նրա վրայ մի հայեացք գցելով՝ նստեցի քարի վրայ: Նա չէր խօսում, իսկ ես նրա խօսքին էի սպասում: Վերջապէս հարցրի. «Ո՞վ է թաղած այս քարի տակ, և ո՞վ է գրել այս խօսքերն:» Այս ես ասացի կիսավրտահ կերպով, հետզհետէ ձայնս խեղդելով և դողացրնելով: Նա ժպտաց, որից ես մի տեսակ վախեցայ, և սկսեց պատմել հետեւալը.

«Երկինքն ստեղծում է վշտեր. և ո՞վ է աւելի յարմար նրանց ժառանգելու, որի՞ հոգին է ընդունակ նրանց իր մէջ ընդունելու ամբողջութեամբ, բացի մարդկայինից: Նա վշտերով ծնում է, նրանցով ապրում, նրանցով էլ մեռնում: Կեանք ասածը հէնց այդ դառնութիւնների շարքն է, որը ոմանք տանում են ուրախութեամբ, որի մէջ գտնում են նոյն իսկ վայելչութիւն, իսկ ոմանք թուլութեամբ փախչել են կամենում նրանից: Բայց շատ անգամ կեանքն իր խստութեամբ բռնանում է իրան սիրողի վրայ, ՚ի շարն է գործածում այդ սէրը և իր պաշտողին տապալում: Նա շատ քմահաճ է, այդ պատճառով էլ մարդկային նուրբ զգացմունքների հետ խաղալ գիտէ անզգուշաբար: Նա այդպէս վարեց այս քարի տակ հանգչողի հետ: Ուրբան էր սիրում նա կեանքը և

ինչպէս ծաղրեց նրանից. այդպէս է ծաղրում աղջիկը, երբ իր սիրածից դառն կատակներ է միայն լսում:

Նա ծնեց մտքի համար: Ամեն մի շնչին բան նրա մէջ հարցեր էր զարթեցնում: Նա ամեն բան իմանալ, ճանաչել էր ցանկանում: Չէր բաւականանում երեակայականով, հաւատ չ'ունէր, այլ ցանկանում էր ամեն ինչ իր աչքով տեսնել: Ահա հէնց այդ ամենագիտութեան փափագն էր, որ նրան ամուր շղթայել էր կեանքի հետ, այդ ծարան էր, որ նրան տանջում էր անողորմ կերպով: Նա ընկել էր մտքի խորխորատի մէջ, ոչ կարողանում էր դուրս գալ և ոչ էլ ցանկանում էր, մինչև չքննէ, թէ ինչեր են թագնւած այդ մթին վհի մէջ, թէ ինչ է կեանքն, ուր է տանում նա մարդուն: Առանց այն էլ նա ծնել էր հիւանդոտ, թոյլ, մեղամաղձոտ, վառ երեակայութեամբ: Նա տարօրինակ էր մանաւանդ նրանով, որ աշխատում էր իր երեակայածն իրականացնել. մի միջոց էր որոնում հասնելու անհասին: Նրա գունատ դէմքին ժպիտ չէր երեւալ երբէք: Քաշում էր անտառի խորքը, նստում մի սուէրախիտ ծառի տակ լռիկ, մենակ և միտքը տանում հեռուն, կամ մի գերեզմանաքարի դիմաց և վրշտանում: Ոչ ոքի մօտ չէր բանում իր սիրտը, մենակ էր ծնել, մենակ էր ապրում: Բաւական էր մի անգամ նայել նրա դէմքին, և ամենազւարթ մարդն անգամ կ'փոխէր իր տրամադրութիւնը: Նրան ոչ մի բանի մէջ նկատել չէր կարելի, իսկոյն հրաշագեղ դէմքը կ'պատէր մռայլով, և կ'սկսէր հեկեկալ հեռու փախչելով: Քանի-քանի անգամ նրան տեսել եմ այդ դրութեան մէջ թագնւելիս մահաբձանների մօտ: Բոլորը կարծում էին, որ նրանից կամ շատ նշանաւոր մարդ դուրս կ'գայ, կամ ոչինչ: Մի անգամ նրանից հարցրի.

«Ի՞նչն է քեզ տանջում:» նա պատասխանեց.

— «Ոչ ոք չէ ուզում իր գաղտնիքը յայտնել, ինձ ինչո՞ւ էք ստիպում, որ բոլորը պատմեմ, ինչ որ իմ դառնացող հոգին է գգում և գուցէ ոչ մէկը դեռ չէ զգացել: Գիտէ՞ք, թէ ինչեր կան թագնւած ովկիանոսի խորքում: Մի՞թէ կարելի է այդ բոլորը դնել մարդկանց առաջին: Ես տանջւում եմ կեանքի ծարաւով—ահա հետաքրքրութեանդ գոհացումը: Գիտեմ, որ դէպի կեանքն ունեցած սէքս մի օր ինձ գերեզման է գլորելու բոլոր յոյսերովս, բաղձանքներովս, դեռ չ'հասկացած՝ թէ ինչ է կեանքը, ինչու ենք կուռում, կամ ինչու պէտք է մի չնչին ակընթարթ վերջ տայ այդ բոլորին. գոնէ կ'ցանկայի, որ ինքս էլ ապրէի մեռնելուց յետոյ... Չեմ հաւատում, որ կայ մի աշխարհ, ուր մեռնելուց յետոյ յաւիտենական կեանքով բոլորն են ապրում անխտիր և զգալով. այլ հաւատում եմ, որ կայ մի կայան, որի մէջ են ընկնում մարդիկ մեռնելուց յետոյ, նրանցից ոմանք հէնց ընկնելուց մեռնում են վերջնականապէս, ոմանք քիչ ապրում են, ոմանք երկար և ոմանք աւելի երկար, բայց ոչ մեռնողն է զգում, որ մեռնում է, ոչ ապրողն է զգում, որ ապրում է: Այդ աշխարհն է հէնց այն աշխարհն, ուր ապրում ենք մեռնելուց առաջ. այդ անդրգերեզմանեան կեանքը գտնւում է մարդկային յիշողութեան կամ պատմութեան մէջ: Այդ աշխարհն է այն դրախտը կամ դժոխքը, որ ստեղծել են կենսաստէրներն իրանց երեակայութեան մէջ: Ով կարողացաւ կանգնել մի արձան, նա կարող է գոնէ ժամանակաւորապէս ժառանգել հանդերձեալ կեանքը: Յաւիտենականապէս ժառանգողներ ևս գուցէ գտնեն, բայց այնքան քիչ, որ կարելի է բացառութիւն անգամ չ'համարել:

«Օ՛, ի՞նչ յոյսեր ունեմ ես. եթէ կեանքը ծաղրի չը մատնեց իմ պատանեկան սէրն, անշուշտ յաջող պատասխաններ պիտի տամ վերջին դատաստանին, և ինձ համար նպատաւոր վճիռ պիտի կայանայ այդ դատաստանից յետոյ—այդ պատասխանները կ'լինեն իմ գործերը, մարդկային՝ կամ աւելի ճիշտը—նոր սերնդի դատաստանը կ'լինի հանդերձեալ կեանքի վերջին դատաստանը, և նրա որոշումը կ'լինի իմ դրախտային կեանքի տիրանալը: Չատ վատ բան է իր վրայ մեծ յոյսեր դնելը, բայց ի՞նչ արած, քանի որ անկարող եմ մտքիցս հանել այս տարօրինակ համոզմունքը:

«Ի՞նչն է աւելի անփառք, քան մահը, և ի՞նչն է աւելի զարմանալի, քան գոյութեան կռիւր: Երբ տեսնում եմ, որ բոլոր արարածներն իրանց գոյութիւնը պահպանելու յետեից են ընկած միայն, ամեն կողմ գոյութեան կռիւ է նկատւում, արատ, անպատուութիւն, փափուկ սրբտերին հարւած տալ, վիրաւորել, և ապա տեսնում եմ, որ այդ ամենն ստոր մահով է միայն վերջանում, այն ժամանակ ինձ հարց եմ տալիս. «Ինչո՞ւ մարդիկ անհաշտ են ապրում»: Մէջս կրում եմ մի յանդուգն մտադրութիւն.— վերջ տալ մի կերպ այդ բոլորին և ստեղծել միանգամայն նորագոյն կեանք: Թո՛ղ շատերը համարեն այս պատանեկան ցնորքներ, հիւանդ ուղեղի անտեղի շարժում. դրանց չեմ կարող պատասխանել, մտքերիս հետեանքը մի օր կ'ծառայէ իբրև պատասխան»:

Կեանքի խաղերից մէկն էլ սէրն է: Սիրտն ու հոգին տանջւում են ամեն մի զրկանքից, բայց ~~ամենից շատ՝ սիրուց~~: Որքան թշւառ է մարդ, երբ կասկածը մտնում է սիրտը և միանալով սիրոյ հետ՝ միասին կեղեքում են նրբան: Սէր և կասկած... այս երկուսն անբաժան ընկերներ

են: Իսկ երբ կասկածը դառնում է համոզմունք, այն ժամանակ թունաւորւած կեանքն այլ ևս անպէտք է դառնում, իսկ սէրը՝ հիւանդոտ. ինչի՞դ է պէտք հիւանդոտ սէրը, չէ որ նա մի օր կ'զլորէ քեզ գերեզման—կամ ինքնակամ վերջ կ'տաս կեանքիդ, կամ ապրելուց յոգնած՝ կ'ընկնես մահճի մէջ և կ'փչես վերջին շունչդ: Բայց ինչ որ քեզնից չէ կախւած, չես կարող արգելք լինել, երբ նա քո մէջ կ'մտնէ: Ահա հայեացքդ ընկաւ մի դէմքի վրայ, գրաւեցիր, գերեցիր և սիրեցիր. այդտեղից էլ սկսում է շղթայումդ. ընկած ես կապանքների մէջ, որքան էլ կամենաս դուրս գալ այդ շրջանից, չես կարող,—առաջ ցատկիր, շղթան ևս առաջ կ'գայ, յետ գնահ, կրկին շղթայի կ'հանդիպես: Եղիր ամենիմաստունն, ամենագէտը, չես կարող մի ելք գտնել ազատելու սիրոյ ճանկերից: Օր ու գիշեր վառվում է քո մէջ այն պատկերը, որն ընտրել ես քեզ համար իբրև մի կապ իդէալիդ հետ. թէկուզ նրա հոգին լինի մի հրէշի հոգի, թէկուզ նրան ատէ ամբողջ տիեզերքը, բայց դու սիրում ես և շատ բան գոհում նրան: Թո՛ղ նա բոլորովին քեզ չ'հասկանայ, թո՛ղ նա ամբողջութեամբ ծաղրելով սպանէ քո կեանքը, չես կարող չ'համաձայնել, ինքդ ես նրան անձնատուր եղել, ինքդ ես քեզ դժբախտութեան մօտացրել:

Ի՞նչ է մնում այդ բոլորից. ահա, մի քար—ասաց նա՝ ցոյց տալով առաջս կանգնած մահարձանը—մի փոշու կոյտ. բոլոր երազները դուրս են թռչում հոգու հետ միասին և տեղը թողնում ապականութիւն, որպիսին այս լուռ քարի տակ է: Նա սիրեց կասկածով, երազներով, բայց մերժեց: Այդ մերժումն էր, որ կործանեց առանց այն էլ քայքայւած մարմինը, և թուլացած կայծը հանգաւ կենսասէրի կրծքում:

Աղջիկը վերջացրեց իր խօսքն: Ընկել էի մտատանջութեան մէջ: «Միթէ ինքս չեմ եղել մի այդպիսի կեանքի հանգցնողը, միթէ ես մի հրէշ չեմ»: Ճնշումը տիրեց ինձ: Երբ ուշքի եկայ, նայեցի աղջկայ նստած տեղին, և դատարկ էր նա: Այդ ըոպէից գերեզմանն ինձ համար սրբացաւ, իսկ մէջս նոր ցաւ ստեղծեց: Բոլոր ժամանակն անհանգիստ էի, և մտածում էի այնքան երկար, որ մտքերս իրար էին խառնւում, հոգուս տիրում էր լուռ հանգիստ, կարծես թմրում, հանգչում էի և մի նիրհ խորհրդաւոր կերպով մտնում էր մէջս. ինձ ոչինչ չէր տանջում այլ ևս, ոչինչ չէր սպառնում: Բնութիւնն այդպէս ժամերին շնորհ անելով ինքն ևս յարմարւում էր հետս. ոչ մի արարած ինձ չէր խանգարում, լուռ էր ամեն ինչ, միայն լսում էր սրտիս թոյլ բաբախումը:

Միւս առաւօտ կոյսին տեսայ նոյն գրութեան մէջ, որպէս նախկին օրը. միայն այլ ևս այնքան մուայլ չէր, և դեղնութիւնը մասամբ անցել էր դէմքից: Ամաշելով վեր կացայ տեղիցս և սեղմեցի նրա ձեռք. նա կարմրեց իմ այդ վարմունքից, դողաց թեթեւ կերպով և ցած գցեց հայեացքը: Մի քանի ըոպէ կրկին լուռութիւն տիրեց:

«Ի՞նչ է անունդ», յանկարծ հարցրի նրանից՝ յետոյ գղջալով տւած հարցիս համար:

—Ելեն, պատասխանեց նա՝ աւելացնելով. լսիր ինձ: Լսում էի:

«Գիտեմ, որ եղել ես մի աւեր քաղաքում, սկսեց նա, մտել երեք տուն: Առաջին տնից դուրս գալուց չէմքի վրայ կարդացել ես մի յիշատակութիւն այդ տան մէջ եղած գէնքերի մասին: Այժմ կ'պատմեմ, թէ որտեղից են նրանք, և ով էր նրանց տէրը: Տեսնում ես այն կանաչագարդ լեռները, որոնց գագաթները փաթաթւած են

դժգոյն ամպերով, և խորխորատներում խաւարն է թա-
գաւորում: Այնտեղ, այն երկնահաս սարերի փեշերին ապ-
րում են հովիւներ, բնութեան հարագատ զաւակները:
Մինչև այժմ էլ կարելի է լսել, թէ ինչպէս են յաղթական
երգեր ուղղում Հսկայորդուն՝ այն քաջին, ինչպէս սրբա-
ցած է նրա անունը հովւի երգերում:

Այդ ազատ ժողովրդի մէջ ապրում էր մի հսկայ հո-
վիւ, բոլորից յարգւած, սիրւած, և բոլորին սիրում, յար-
գում էր նա: Այդ հսկայի որդին է անա այն ժայռ քարի
տակ թաղւած առիւծասիրտ քաջը: Երկնքից օրհնւած էր
դրանց ընտանիքն, ամեն մի բարեբախտութիւն նրա հա-
մար էր ստեղծւած: Բնութիւնը Հսկայորդու անունը կա-
պել էր իրանց հարեանի աղջկայ անւան հետ. դեռ օրօ-
րոցում ծնողները նշանել էին երկուսին: Մանուկները մե-
ծացան միասին՝ միմիանց եղբայր ու քոյր ճանաչելով,
միմիանց համար ապրելով: Երբ լեռնային արևը մտնում
էր՝ սարի ետևում թագնւում և այնտեղից հանգիստ ու-
ղարկում մարդկանց համար, երբ աստղերը կապոյտ եր-
կրնակամարի վրայ դողդողում էին, լուսինը ցոյց էր տա-
լիս իր ծիրանի շողերը հեռու սարի ծայրից, և գիշերային
հովը կամաց գարկում հովաական վրաններին, երկու մա-
նուկներն իրար գրկած՝ հրեշտակների նման ննջում էին
խաղաղ հարկի տակ, ծնողները հիանում, սքանչանում
էին Աստուծոյ գթութեամբ և ծունկ խոնարհած փառա-
բանութիւն վերառաքում Ամենաբարձրեալին և խնդրում,
որ նրանց սրտերի կայն աւելի ամրացնէ և նրանցից
չ'խնայէ Իր շնորհն: Այդպէս ապրում էին երջանիկ, ան-
վիշտ:

Չուտով մեռաւ աղջկայ հայրն, իսկ մօր մասին ոչինչ
չ'գիտէր դուստրը, որովհետև նա մեռել էր իրան ծնած

օրն: Աղջիկը մնաց որբ, բայց ոչ անտէր: Հսկայորդու հայ-
րը չէր զանազանում նրան իր որդուց: Անցաւ ժամանակը,
երկու սրտերի մէջ ստեղծւեց այն կիրքը, որն սկզբից
նախասահմանւած է մարդու համար: Նրանք յաւիտեան
մի տեղ ապրելու երզում արին: Բայց մի օր անակընկալ
կերպով աղջիկն անյայտացաւ լեռներից: Դաւաճանել էր
արդեօք իր Հսկայորդուն... բայց ինչպէս կարելի էր. մի
քարափից ցած էր գլորել իրան, թէ մի խաբեբայի գըր-
կումն էր գտնուում... Ո՛չ, չէր կարող այդ լինել, նա ան-
ըզգամ չէր, նա սիրտ վաճառող չէր, նա սէր ու սրբութիւն
արհամարհող չէր: Նրան յափշտակել էին շար ձեռներ:
Հսկայորդին ընկաւ սարէսար, ձեռք վեր առաւ իր գլխից:
«Պտնել անպաշտպանին կամ կենդանի, միասին ապրել,
միասին շնչել, կամ մեռած և վրէժխնդիր լինել կամ
մեռնել այն հարւածից, որից մեռել է և նա»... այսպէս
էր մտածում:

Տեսնում ես բարձր լեռան կատարի վրայ կանգնած
հպարտ ամրոցը, որ խոժոռաղէմ, սարսափելի հայեացքով
մեզ է նայում: Երբ Հսկայորդին նկատեց այդ ամրոցն,
ամեն բան պարզւեց նրա համար: Այնտեղ էր փնտռածը:
Զրահաւորւեց և կատաղի գազանի պէս արշաւեց դէպ
ամրոցը, որ պատռոտէ իր ճանկերով նրա ամուր պարիսպ-
ները և դուրս քաշէ իր սիրելուն: Վագեց, հասաւ:
Բայց ամուր էին ամրոցի պատերը, և թոյլ նրա ձեռները.
խրոխտ առիւծը խոնարհեց: «Խղճա՛ ինձ, ո՛վ տէր, ասաց նա
ամրոցի իշխանին, տուր իմ սիրելուն, նա չէ կարող մնալ
քո ամրոցում, նրա համար չեն պալատն ու իր փարթա-
մութիւնը, նա միայն լեռնային պարզ վրանի տակ կա-
րող է երջանիկ լինել:» Վսեմ առիւծի խոնարհ աղաչան-
քին մի քրքիչ եկաւ պատասխան:

Արշալույս Կարսուցի

— Լսում եմ, լսում, ասաց իշխանը պատուհանից, պարզամիտ հովիւ, ճիշտ որ քո սիրելու համար չեն ըստեղծւած պալատն ու իր ճոխութիւնը, փափկութիւնը. ճիշտ որ նա սովոր է քարերի վրայ քնել և ոչ թաւշի մէջ: Բայց նա իմ կիներ պիտի լինի կամայ, թէ ակամայ: Նրան երբէք քեզ չեմ տալ կենդանի. դու սիրում ես նրան, ես էլ եմ սիրում. դու ուզում ես բախտաւոր լինել, ես էլ եմ կամենում: Նա իմ կիներ պիտի լինի. իսկ եթէ անհնար եղաւ այդ, այն ժամանակ դու կ'ստանաս միայն նրա դին. այն ժամանակ որքան կ'ուզես, եղիբ երջանիկ:

«Բայց ես կ'պատուեմ այս ամուր պարիսպները, հիմնայատակ կ'կործանեմ քո երկաթեայ դռները և վայր բերելով քեզ այդտեղից՝ կ'յօշոտեմ և երկնային արծիւներին կերակուր կ'դարձնեմ մարմինդ: Քո ամբողջ իշխանութիւնը փոշի կ'դարձնեմ, և գոյութիւնդ իսպառ կ'ջնջւի, կ'վերանայ աշխարհի երեսից:»

— Հն, հն... հն... լսեց վերեից, և Հսկայորդին կատաղած ընկաւ ամեն կողմ փնտռելով մի մուտք, բայց ամուր էին ամբոցի դռները, և թոյլ նրա բազուկները...

Ահա երևաց պատուհանի առջև մի դեղնած, մաշւած դէմք, և Հսկայորդին քիչ մնաց, որ խելագարւէր: Ամբոցի տէրը բռնած աղջկայ արձակ մագերից՝ ցոյց էր տալիս հովիւն և սուրը դողացնում:

«Մեռիր», յանկարծ գոչեց Հսկայորդին, և գնտակը կպաւ հակառակորդի կրծքին: Բայց գազանն աւելի է կատաղում, երբ զգում է իր օրհասը, և նրա հարւածն ամենաանգութն է լինում: Տապալուող գայլը նախ և առաջ իր գրկի ոչխարն է պատռտում: Սուրը շողաց, և հովուհու դիակն ընկաւ ցած... Ամեն բան վերջացաւ

Հսկայորդու համար... Նա այլ ևս այս աշխարհից չէր, նրան չէր կարող հրապուրել այլ ևս դժնդակ կեանքը: Մնում էր մեռնել: Մեռնել... առանց վրէժխնդիր լինելու... բայց ումնից, միթէ բաւական չէր, միթէ աննշան էր իր առած վրէժը... բայց ոչ, պէտք էր ընկնել աշխարհից աշխարհ, փնտռել ամեն մի անկիւնում այն զէնքը, որով սպանւեց իր կեանքի պահապանը, իր սիրտն, իր հոգին, և խլել. միայն այդպիսով կարող էր հանգիստ, գոնէ քիչ հանգիստ գտնել: Ծիծաղելի, անմիտ ցանկութիւն է, չէ՞. բայց աշխարհում այդպիսի կրքեր էլ են լինում, ոչինչ չ'կայ առանց տարօրինակ կողմերի, կեանքը տարօրինակ, զարմանալի դէպքերի մի համագումար է. և ո՞վ է կարող ասել, թէ այդ ինչն է այդպէս. այն ժամանակ ուղղակի պիտի հարցնել, թէ ինչն է ծնւեցինք: Ի՞նչ, միթէ՞ նա կարող էր վերջ տալ զինագործութեան. բնական է՞ ոչ, բայց հանգիստն այդպէս էր պահանջում: Եւ նա ընկաւ ամեն կողմ, կուլեց, վտանգների ենթարկւեց, խլեց իր տեսած զէնքերը, և ժողովեց մի տեղ: Այդպիսով քիչ նստում էր նրա կատաղութիւնը: Վերջապէս մի օր նա ընկաւ մի այդպիսի կուռում, և կոտրւած, անհանգիստ սիրտը միանգամայն դադարեց բաբախելուց:»

Ելենը վերջացրաւ իր պատմութիւնն: Սկսեցի դիտել այն գարշելի ամբոցը, որից երբեմն ազատութիւն էի սպասում: Իսկ այդ ժամանակ Ելենն անյայտացաւ՝ ամեն բան ինձ համար հանելուկ թողնելով:

Հետևեալ օրը նրան բանտիս մէջ գտնելն ինձ այնքան էլ չ'զարմացրեց: Նա մօտեցաւ և առաւ ձեռս:

«Դու երեւի զարմանում ես, ասաց նա, թէ ո՞վ եմ ես, որտեղից եմ գալիս, ինչն է եմ քեզ այսպիսի անհետաքրքիր բաներ պատմում: Բայց լսիր ինձ, շատ շուտով այս

բոլորը կ'իմանաս: Լսիր մի ուրիշ պատմութիւն.

Երկրորդ տնից դուրս գալուց շէմքի վրայ կարդացել էս, որ այնտեղ թաղւածը մի տանջւող է: Ահա թէ ով էր նա: Մի խեղճ, միայնակ հովիւ, խիստ երկնքի տակ մեծացած, ծնւած օրից որը մնացած: Բայց նրան ոչ ոք չէր ատում. նա հեզահամբոյր էր և հիւրասէր: Վճիտ աղբիւրը, լեռնային մարմանդը, սիգաւէտ սարերի զեփիւռը նրա սիրտը փափկացրել էին, և նա մոռացել էր իբձակատագրի խիստ հարւածները, մխիթարուում էր իր հօտով և իրան երջանիկ զգում, ոչ մի պակասութիւն չէր գտնում իր համար, ոչնչի չէր սպասում: Սակայն կան բաներ, որոնք սպասելի են մինչև նոյն իսկ գերեզման. այդ չ'գիտէր հովիւն: Այդպիսի բաներն աւելի ժառանգական են. սկսել են մեր նախահայր և նախամայր Ադամից և Եւայից, և ժառանգաբար հասել են մեզ: Դրանցից է և սէրը: Նա ժառանգական է և անվերջ. սէրը մի աւանդ է բնութիւնից յանձնարարւած, մի սրբագան աւանդ, որին երկիւղածութեամբ պիտի մօտենալ (թէև կան խելագարներ, որոնք սէրը համարում են մարդկային ամենաստոր կիրքը!), մի անգունդ, որով անփորձ անցնելը շատ քչերին է յաջողում: Լերան գաւակը չէր կարող գերծ մնալ նրանից, թէև բոլորովին չէր սպասում:

Մի օր սարի լանջերին նա արածացնում էր հօտը, երբ ձորի խորքից նրա ականջին հասան կնոջ երգի ձայներ: Առաջին անգամն էր լսում կնոջ երգ: Չտապելով ձորըն՝ սկսեց մի անկիւնից դիտել երգչուհուն, որ կուժը դրած աղբիւրի ծորակի տակ՝ նստել էր քարին և գլուխը յենած բաց բազկի վրայ՝ երգում էր: Հովիւ սիրտը կրակ մտաւ, և թռաւ դէպի աղբիւրն: «Ամօթ չէ՛, դարձաւ աղջիկը հովիւն, որ մօտենում էս մի աղջկայ, երբ նա մե-

նակ է»: Ասաց, բայց զղջաց՝ տեսնելով հովիւ բարի և ցուցլացող աչերն: Աղջիկը գուշակեց նրա հայեացքներից, որ գրաււած է իրանով և ժպտալով փախաւ իսկոյն՝ թողնելով հովիւն կախարդւած իր յետևից նայելիս: Ամեն օր հովիւը գալիս, նստում էր աղբիւրի գլխին, ոչխարներն արածացնում և լսում աղջկայ երգը: Վերջապէս աղջիկն էլ թողեց իր անտարբերութիւնը, և սիրեցին միմիանց: Լեռների սէրը ոչ մի սիրուն նման չէ լինում. այնտեղ ծերպերը, ձորերը, գեփիւռն ու գիշերը սէր են ներշնչում: Բոլորն իմանում էին, որ հովիւն ու հովուհին միմիանց նւիրւած են, և ասում էին. «Թող իրարով ապրեն, տամբութիւն է երկու սիրտ միմիանցից բաժանելն»: Այդպէս մեծահոգի է լեռնցին, նա նախանձ չ'ունի:

Սակայն սիրելու իրաւունքը միայն մէկին չէ տւած. իւրաքանչիւրն իր զգացմունքի տէրն է, ազատ իշխում է իր հոգու վրան: Ի՞նչ արած, թէ հովիւը սիրում էր հովուհուն. գտնւեց և մի ուրիշը, որ նոյնպէս սիրեց նրան: Մէկին երկուսը սիրել կարող են, բայց մէկը երկուսին սիրել չէ կարող: Ահա թէ ինչու հովուհին չ'սիրեց իրանով տանջւողին: Քանի՛—քանի անգամ մտածել էր վերջինս սպանել հովիւն, որ գուցէ լերան աղջիկը մոռանալով նրա յիշատակն, ընդունէ իր սէրը, բայց ավստասցել էր: Քանի՛—քանի անգամ տեսնելով հովիւն՝ բորբոքւել էր իր մէջ, և սիրտը լցւել էր փշերով: Բայց պէտք էր մի բան անել, պէտք էր խլել աղջկան հովիւ գրկից. և ահա վրձուեց փախցնել:

Մի օր աղջիկը նստած ժայռի կատարին՝ դիտում էր կապոյտ քղի նման ձգւած գետը, որի մէջ խաղում էր արևը, և սքանչանում: Յանկարծ նկատեց, որ իրան ինչ որ մարդիկ են մօտենում, և ճանաչեց իրանից մեր-

ժըւածին: Հասկացաւ, որ փախցնելու է եկել, և շարած մնաց. ինչ անել, ինչպէս շագատել, այլ ևս փախչելն անհրճարին է, մինչև վերջին շունչն ուրիշի բաժին պիտի լինի, էլ չի տեսնիլ իր սրտի թագաւորին... Նա շփոթւած յանկարծ ցած գլորեց իրան անհազին բարձրութիւնից անդունդի մէջ...

Ի՞նչ արած, այդպէս է կեանքն: Անմեղ շարագործը տեսնելով՝ որ այլ ևս չ'կայ իր պաշտելի էակը, չ'կայ նա, որի համար ապրում էր, ինքն ևս հետեւեց նրան:

Իսկ հովիւը խելագարւեց, ընկաւ սարէսար, քաշեց ամեն մի տառապանք՝ թողնւած բոլորից անխնամ: Մի անգամ նրա դին գտանք սարի ստորոտում և յանձնեցինք հողին»:

Վերջացրեց Ելենն իր պատմութիւնը և խորը նայեց դէմքիս. ես ցած գցեցի աչերս:

«Ուզո՞ւմ ես գնալ այստեղից, ես քեզ ցոյց կ'տամ ձանապարհն, ասաց նա. ո՛չ, դու պէտք է լսես վերջին պատմութիւնս և յետոյ գնաս»:

— Ես բոլորովին ցանկութիւն չ'ունեմ գնալու, ասացի նրան:

«Աւելի լաւ, լսիր վերջին պատմութիւնս, շատ եմ ձանձրացրել, քիչ էլ համբերիր»:

Նա ինձ գերել էր իր ժպիտներով. ես իսկապէս չէի ուզում նրանից հեռանալ այլ ևս:

«Վերջին մտած ասան շէմքին կարդացել ես «Կեանք», սկսեց նա, և այդ տան մէջ տեսել ես մի արձան: Ի՞նչ բան է կեանքը, եթէ ոչ գործերի, արարքների մի շարք: Այն արձանի տէրը կարող է պարծենալ, որ կեանք է ունեցել, ապրել է, որովհետեւ նրա ամբողջ կեանքը գործ է, նրա միտքը կապւած է գործունէութեան հետ. անհ

թէ ինչու է արժանացել արձանի իր քրոջ կողմից, որն ապրում է նրա հետ միասին կղզու վրայի սպիտակ տան մէջ:

Մի անգամ, երբ քոյր ու եղբայր մօտիկ աշխարհն էին դնացել, քոյրը նկատեց այնտեղ մի երիտասարդի, որ մենակ մտամոլոր շրջում էր դաշտերում: Աղջիկը տակաւին սէր չէր զգացած, և այդտեղ զգաց: Գունատւած, տանջւող երիտասարդը նրան կաշկանդեց. և երբ եղբայր ու քոյր տուն վերադարձան, վերջինս չ'կարողացաւ մոռանալ վշտակիր երիտասարդին և սկսեց մտածել նրա մասին: Եղբայրը նկատեց, որ քրոջ հետ մի ինչ որ փոփոխութիւն է կատարւել, հարցրեց պատճառը: Քոյրը բացաւ սիրտը եղբօր առաջ. այն ժամանակ նա խոստացաւ յայտնել երիտասարդին իր քրոջ սէրն: Այդ դիտաւորութեամբ գընաց այն երկիրն, ուր քրոջ սիրածն էր, գտաւ նրան աննախանձելի դրութեան մէջ, և բերելով իր հետ՝ մի բարձր սարի գագաթի վրայ թողեց: Քոյրն ամեն օր այցելում էր երիտասարդին առժամանակ ծածուկ, յետոյ յայտնապէս և նրան սիրային միջնադէպեր հաղորդում, որպէսզի զբաղեցնէ նրան, հաշտեցնէ, սովորացնէ նոր դրութեան և փափկացնէ սիրտն: Այլ ևս անհնար է սպասել, նա հարցնում է երիտասարդին. «Սիրո՞ւմ ես ինձ, թէ՛ ոչ...»

— Սիրում եմ, ասացի դողալով և մի ներքին բաւականութիւն, քաղցրութիւն զգալով:

Նա թեքելով գլուխը դէպի կուրծքս՝ ձեռը մեջքիս դրած նայում էր հեռուն և ամբողջ մարմնով դողում: Մի հանդիսաւոր խաղաղութեամբ մեր շրթունքները հրպւեցին իրար, և երկար ժամանակ մնացինք այդ դրութեան մէջ...

«Կ'ամուսնանաս հետս, այնպէս չէ՛, սիրելիս», շշնջաց

նա՛ ամուր սեղմելով գլուխս իր բաց լանջին:

—Ամուսնանալ!... ինչպէս... ամուսնանալ, քանի որ իմ կեանքի մասին չեմ կարող երաշխաւորել, ինքնամուսնացութիւնից հիասթափելով ասացի ես:—Ինչպէս ամուսնանալ, քանի որ Աշխէնի գերեզմանն իր անադորոյն հայեացքով յանդիմանում է ինձ, ծիծաղում վրաս, սպառնում անկումով:

«Ո՛վ է Աշխէնը», հարցրեց Ելենն անհանգստանալով:

Ես պատմեցի իմ կեանքը: Երբ հասայ այն տեղին, թէ Աշխէնն իմ պատճառով մեռաւ, երեսը ծածկեց ու մրմնջաց. «մնաս բարձր», և լալով փախաւ մօտիցս: Մնացի ապշած, մենակ, կասկածով լցւած: Ինքս ինձանից դժգոհ էի: «Ինչո՞ւ այսքան խիստ վարւել թոյլ սրտերի հետ, ինչո՞ւ համբոյրը լեզի դարձնել. յանդիմանում էի ինքրս ինձ. ինչ եմ ես—մի հրէշ, մի ողորմելի, մի թշառարարած, որ ոչ միայն ինքս չ'գիտեմ ապրել, այլ և ուրիշներին խանգարում եմ, որ ոչ միայն ոչ ոքի չեմ ճանաչում, այլ և ինքս ինձ...» Ընկայ չոր քարի վրայ, և արցունքի կաթիլները վերջապէս դուրս ցայտեցին իմ վազուց ցամաքած աչերից... Երանի թէ այդ ինձ համար խրատ դառնար!...

X

Այս դէպքից յետոյ անցաւ մի քանի օր, բայց Ելենը բոլորովին չ'երևաց: Ես այլ ևս ցանկութիւն չ'ունէի հեռանալու, այլ նրան տեսնել էի կամենում. կարծես թէ առանց նրան ապրելն անգամ կասկածելի էր թւում: Նրան սիրում էի և կ'սիրէի մինչև վերջին շունչս, բայց ա-

մուսնանալ! երբէք, երբէք չէի ուզում յանձն առնել:

Ի՛նչ վատ է սպասողական դրութիւնը... Մի օր վերջապէս երևաց նրա եղբայրը: Նա իմ կարծեցեալ աւագակապետն էր: Իրար բարեցիներ: Նա ժպտալով հարցրեց.

«Գո՞հ ես կեանքիցդ»:

—Գոհ եմ, ասացի՛ նոյնպէս ժպտալով և սուլացրի.—

ինչպէս է Ելենն, ինչո՞ւ այլ ևս չէ երևում:

«Դու չե՞ս ցանկանում նրա հետ ամուսնանալ»:

—Ո՛չ, անկարող եմ:

«Բայց նա կ'մեռնէ»:

—Ինչո՞ւ պիտի մեռնէ:

«Արդէն հիւանդ է»:

—?!...

«Այո!»

—Գնանք, եթէ այդպէս է, ես ցանկանում եմ շուտով տեսնել նորան:

«Գնանք»:

Եւ սարից իջնելով ուղևորեցինք դէպի ծովը: Ճանապարհին ինձ պաշարեցին զանազան աննպաստ մտքեր: Երևակայում էի, որ Ելենը մահւան անկողնի մէջ ինձ օգնութիւն է կանչում, ես ցանկանում եմ նրան օգնել, բայց չեմ կարողանում... և նրան տեսնում եմ դագաղում այնպէս դեղեցիկ, բայց գունատ: Նա հետս խօսում է դագաղի միջից, օրհնում ինձ, ես արտասուում եմ... ևայլն ևայլն:

Նաւակն սպասում էր ծովի ափին, նստեցինք և դէպի կղզին լողացինք: Ահա այն տունն, ահա և Ելենը, յիւրաւի անկողնում պառկած է, և ծերուկ քահանան աղօթք է մրմնջում գլխավերևն... Աչերը մարած, դէմքը գունաթափ, նիհարացած, թոյլ, ձայնը տկար, հայեացքը խեղճ և զուլթ շարժող: Խիղճս յանկարծ բողոքեց իմ դէմ, ես

զարհուրեցի այդ տեսարանով և երզւեցի ամեն մի միջոցի դիմել ազատելու համար իմ գլորած արարածի կեանքը: Պատրաստ էի նոյն իսկ ամուսնանալ նրա հետ: Նա նայեց վրաս, մօտեցայ և ձեռս նրա ձեռին տւի, որ կարծես թէ այրուում էր կատարելապէս:

«Համբուրւենք», շնչաց նա թոյլ ձայնով: Ես չհամարձակեցի կատարել նրա խօսքը եղբօր ներկայութեամբ:

— «Լսիր նրան, ասաց եղբայրը: Ծուռնկ խոնարհելով առաջին՝ միանգամայն ինձ մոռացայ նրա թոյլ բազուկների մէջ:

«Սիրում ես ինձ», մրմնջաց նա: Փոխանակ հարցին պատասխանելու՝ ես խոստացայ նրան սիրել մինչև յաւիտեան, լիովին նրան պատկանել, նրա հետ ապրել:

Եղբայրն արտասուում էր լուռ բարեսիրտ ծերուկ քահանայի հետ, քոյրը հետևեց նրանց, և հիւանդոտ, յոգնած աչերից մի-մի կաթիլ մարգարիտների պէս դուրս ցայտելով՝ սկսեցին հոսել մաշւած դէմքի վրայով:

«Մի լար, քոյրիկ, ասաց եղբայրը, նա քեզ սիրում է, դուք երջանիկ կ'լինէք միասին (քոյրը թեթե ժպտաց): Տէք ձեր ձեռներն»: Այս ասելով՝ նա վերցրեց իմ և նրա ձեռներն ու միացրեց, իսկ քահանան պսակեց մեզ...

«Խօսիր, Ելեն», ասաց եղբայրը. բայց նա ոչինչ չէր խօսում. միայն վերջին անգամ ժպտաց դէմքիս, և այլ ևս չկար...

Բոլորս արտասուում էինք...

Յիշում եմ ինձ մի սենեակում շրջապատւած դեղերի շէնքով, ճերմակ շորերում պառկած անկողնու մէջ, գլխա-

վերև կանգնած մի քանի մարդ, վրաս գործադրում են դեղեր ամենայն զգուշութեամբ. ծառաներն ինձ անւանում են խեղագար, ասում են, որ վաղուց եմ այնտեղ, անզգայ եմ եղել մինչև այդ ժամանակ, նորնոր եմ խելքի գալիս և այլն և այլն:

Հետզհետէ ուշի եկայ և վերջապէս տեղեկացայ, որ վաղուց է, ինչ որ մի պարոն ինձ անզգայ դրութեան մէջ բերել է հիւանդանոց: Յիշեցի հետս պատահած վերջին դէպքը և պտրտելով շորերս՝ որ դէն էին դրած, գրպանիս մէջ գտայ մի նամակ: Նա Ելենի եղբօրից էր այս բովանդակութեամբ, որ ցաւում է վրաս, չգիտէ, թէ ինչ կ'լինի իմ դրութիւնը. մեղադրում է ինձ առանց այն էլ թուլառողջ քրոջն անզգուշութեամբ մերժելու և նրան մահ պատճառելու մէջ և վերջը յայտնում, որ իր կեանքը պահպանողը քոյրն էր, քանի որ նա չ'կայ, ինքն այլ ևս հանգիստ չի ունենալ, կ'զնայ՝ ինքն էլ չ'իմանալով թէ ուր, մինչև որ մահը վրայ կ'հասնէ մի տեղ:

Նորից խառնւեցին մտքերս և ես ընկայ նախկին դրութեան մէջ: Կատարեալ խելագար էի:

IV.

ԵՐԶԵՆԱՌԹԻՒՆՆԸ ԹՅԻՆՈՒԹԵԱՆ ՍԿԶԲՆԱՊԸՏՃՈՒԹ,

Կ Ա Մ

Ը Ղ Բ Ը Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ա Ր Ը Տ Է .

Պառկած էի հիւանդանոցում: Բժիշկներն իրանց յոյսը կտրել էին, որ կ'առողջանամ և այլ ևս դեղեր չէին գործածում: Թոյլ էր և՛ մարմնական առողջութիւնս, կարծես կտրուած էի: Պազգուրեւուց յետոյ ինձ սպասում էր գժանոցն: Սկզբում ոչինչ չէի զգում, կարծես քնած լինէի, կամ աւելի ճիշտը՝ մեռած, որովհետև քնի մէջ մարդ երբեմն երազում է: Ի՞նչ է խելագարութիւնը, եթէ ոչ մահ, այն տարբերութեամբ միայն, որ դեռ եռում է արիւնդ, դեռ մօտ չես փոշիանալուն և կարող ես շատ անգամ բրժկել, կամ այսպէս ասած՝ յարութիւն առնել, կրկին դժբախտանալ, կրկին աղետալի կեանք վարել:

Յետոյ սկսեց ինձ համար մի ինչ որ երազալից կեանք. մերթ-մերթ զգում էի, միայն ամեն բան երազից էլ ազօտ. այդ առողջանալու նշան էր. ինքս ինձ խօսում էի, դատում, երգում, իսկ հիւանդապահները ծիծաղում էին վրաս. ես գարմացած նայում էի նրանց դէմքերին, բայց

ոչինչ չէի տեսնում նրանց վրայ, միայն ծիծաղի ձայնն էր լսում անընդհատ: Չատ անգամ քնիցս վեր էի թրուչում այդ անվերջ ծիծաղից և նորից ապշում, տեսնելով որ մօտս մինչև անգամ ոչ ոք չ'կայ: Առաջ, քանի նոր էի սկսում այդ ծիծաղն զգալ, նա թուում էր որոտոց, որ ինձ անհանգիստ էր անում, և ես չ'գիտէի, թէ ինչ միջոցով ազատեմ նրանից: Ուզում էի մտածել, յանկարծ նրկատում էի, որ չ'գիտեմ, թէ ինչի մասին եմ մտածում: Վերջապէս ծիծաղն սկսեց քնքշանալ, բայց աւելի յաճախ լսել: Նա նման էր կնոջ հեծկլտոցի, որ կարծես բղխում էր գետնի տակից: Հետզհետէ նրա հետ սկսեց խառնուել նաև լացի ձայն. լացին անմիջապէս հետևում էր քրքիջ, ծիծաղին—լաց, մի խօսքով կատարեալ իստերիկա: Մէջս սկսեց երևալ նաև զարմանք: Յետոյ այդ ձայները փոխւեցին և այլ ևս ոչ լացի էին նման, ոչ ծիծաղի, ոչ մի բանի չէի կարողանում նմանեցնել, բայց նրանց շնորհիւն էր, որ հետզհետէ ուշի էի գալիս, թէև շատ անգամ վրդովւում էր հանգիստս: Վերջապէս կարողացայ հասկանալ, որ ոչ այլ ինչ է իմ լսածը, եթէ ոչ մուզիքա, որ այդ պիանինօի ձայներ են, որոնց տակ ես շատ եմ երագել, երբ նւագում էր Աշխէնն, իսկ ես վշտանում էի: Որքան քաղցր էին թուում նրանք, որքան հարազատ, ախորժ: Նրանք յիշեցնում էին իմ արկածալի անցեալը, և ես ըսկսում էի արտասուել մանկան պէս, քիչ թեթևանում էի, քիչ խելքս գլուխս էր գալիս: «Է՛հ, պէտք է մոռանալ ամենայն ինչ, նոր կեանքով ապրել, նոր զգացմունքներով աշխարհ մտնել, գուցէ այդպիսով կ'կարողանամ հանգիստ լինել»: մտածում էի այդ ձայների տակ: Օ՛ մուզիքա, որքան ոյժ կայ քո մէջ, որքան բուժիչ գորութիւն ունես, որ կարողանում ես վերածնեցնել մարդկային հոգին, մի

ամբողջ ովկիանոս. թշւառ է այն մարդը, որը երբէք չէ խմել քո տատաժային միսիթարիչ ակունքից, կամ հոտ չէ քաշել քո երկնային փնջիկից, որը հիւսւած է արտասուալի մեղօդիաներից, եղեմական գեղգեղանքներից. դու անհուն հառաչանքով լի մի աղօթք ես, որ կարելի է վերընծայել միմիայն Ամենաբարձրեալին. դու ցոյում ես հոգու մէջ որպէս վաղուց թափւած անմոռանալի արտասուքի յիշատակ, դու միանում ես հոգու հետ, որպէս երկու հրալից շրթունքներ են հպում, և ձայն ես տալիս, որպէս վաղեմի համբոյր, որը կամենում է մարդ երագել, մտաբերել, բայց ոյժ չէ ունենում ուղեղը...

Մուզիքայի շնորհիւ բոլորովին առողջացայ, բայց մարմնով քիչ թոյլ էի: Նւագում էին դէմուդէմի տնից: Չատ անգամ այդ տան լուսամտի առաջ գալիս, նստում էր մի աղջիկ և դիտում ինձ: Սկզբում ես ուշադրութիւն չէի դարձնում, նա աւելի էր հետաքրքրում: Վերջը նկատեցի, որ նա է նւագում դաշնամուրի վրայ: Ես սկսեցի շարունակ լսել նրա նւագը, և ամեն անգամ վերջացնելուց յետոյ նա ինձ տեսնում էր հիացման մէջ և գաղտուկ ժպտում:

Վերջապէս դուրս եկայ հիւանդանոցից և փոխանակ գժանոց գնալու (ինչպէս կարծում էին մի ժամանակ բրժիշկները), դարձայ ազատ մարդ... Ինչպէս բժիշկներն ինձ թողել էին բնութեան խնամքի տակ, բնութիւնն էլ այնպէս տնօրինեց, որ այլ ևս բժշկի օգնութեան կարօտութիւն չ'զգամ ուղեղս բժշկելու, կամ աւելի ճիշտը՝ խառնելու համար: Չատ անգամ է պատահում, որ բարեսիրտ եղբայր բժիշկները կարծելով թէ առողջացնելու հնար չ'կայ՝ հիւանդին գերեզման են նիւթում, ասելով «այնտեղ հանգիստ է...» Այո՛, պարսն բժիշկներ, այնտեղ հանգիստ

է, այնտեղ ձեզ պէս բժիշկներ չ'կան: Բայց մահը ձեզնից աւելի լաւ բժիշկ է. եթէ ես մահւան ճանկն ընկած լինէի, կրկին չէի պատահիլ դժբախտութեան: Դրա սկիզբը շատ սովորական էր—ես *սիրահարուէցի*... Աշխատում էի մոռացութեան տալ անցեալը, սրտիս խորքից հանել ամեն մի յիշատակ, դառնալ *անը մարդ*: Այդ, իհարկէ, բոլորովին չ'աջողեց, բայց բարեկամ, նեցուկ-ընկեր էր հարկաւոր ինձ, և գտայ: Գտայ մի թշուառ, տանջւած բարեկամ. նա որք աղջիկ էր, մի այրի կնոջ տան դաստիարակչուհի: Տեսնելով ինձ հիւանդանոցում՝ առաջին օրից սկսել էր սէր տածել դէպ ինձ և նւագել ինձ համար՝ գիտենալով նրա ազգեցութիւնը: Մի քանի տեսակցութիւններից և զանազան բացատրութիւններից յետոյ յայտնեցինք իրար մեր սէրը և... ամուսնացանք: Ուրիշ կերպ էլ չէի կարող վարւել. նախ՝ վախենում էի, թէ մի գուցէ նրան ևս թողնելով դժբախտացնեմ, և յետոյ՝ անկարող էի մերժել նրա առաջարկութիւնը, մանաւանդ որ ինձ ընկեր էր հարկաւոր, առանց նրան չէի կարող ապրել: Այդ ամուսնութեամբ ինձ երջանիկ էի համարում, բայց հէնց այդտեղից սկսում է իմ իսկական թշուառութիւնն: Ահա թէ ինչպէս:

Մինչև այդ ժամանակ դեռ երազներով էի ապրել, դժւարութիւններ չէի կրել, միայն էի, ապրելու հոգս աննշան էր. բայց ամուսնութեան հետ հոգսերը բազմապատկեցին, երկու էինք դարձել. պէտք էր խոհեմութեամբ ապրել, մտնել պրօզայական կեանքի մէջ, ընտելանալ նրան: Պաշտօն ճարելու յետեից ընկայ: Առաջին դիմածից մերժեցի, և այդ վրաս վատ ազդեց. հէնց այն օրը զգացի ամուսնանալուս համար. «ինչո՞ւ ինձ զրկեցի ազատութիւնից, ո՞վ էր ինձ ստիպում», մտածում էի, բայց

իզո՞ւր, արդէն բանը բանից անցել էր, այլ ևս փրկութիւն չ'կար... Որքան անհեթեթ գործ է ամուսնութեան կապով կապւելը, երբ անորոշ է ապագադ, երբ չ'գիտես, թէ կարող կ'լինես պահել քեզ, մի ուրիշին և վերջապէս շատերին. աւելի լաւ է խելագար լինել. բայց միթէ այդ խելագարութիւն չէ, մինչև անգամ աւելի վատ է: Այլ ևս ոչինչ չէի կարող անել, թէկուզ աղմկէր սիրտս, և յամբօրէն անիծէի գործս:

Պէտք էր դիմել մի ուրիշին զբողմունք գտնելու համար. դիմեցի երկրորդին, երրորդին... և վերջապէս գտայ մի դժւար և անյարմար պաշտօն. ի՞նչ արած, պիտի տանէի, ամենայն ինչ պիտի տանէի, պարտաւոր էի, թէկուզ մինչև անգամ աւելի ստոր պաշտօններ, ինքս իմ առաջ խոչ էի դրել, կապանք ստեղծել: Աշխատանքն այնքան ծանր էր և անտանելի, որ շուտով ուժերս սպառւեցին. յամառութեամբ տանում էի ամեն մի զրկանք, բայց երկար չ'տեւեց, շուտով անկողին մտայ: Հակառակի պէս հէնց այդ անելանելի դրութեան մէջ կինս մի զաւակ ծնեց... Զաւակը երջանկութիւն է մարդու համար, բայց ես շատ էլ գոհ չէի, մինչև անգամ տրտնջացի: «Երկինք, այս ինչի համար է, միթէ բաւական չէր հոգսս, որ պարգևեցիր մի մտատանջութեան առարկայ ևս», մրմնջում էի գաղտուկ: Ուրախ չէր նոյնպէս և ամուսինս. ես համոզւած եմ, որ նա նոյնն էր մտածում: Այս, իհարկէ, դժոխային է, բայց ո՞վ էր մեղաւորը, թո՞ղ իւրաքանչիւրն ըստ իր խզճի պատասխան տայ... Ես անկարող էի վեր կենալ մահճից, կինս ստիպւած էր պաշտօն փնտռել, բայց չէին տալիս: Նրան ասում էին. «Դու զաւակի տէր ես, քիչ յետոյ կ'ունենաս և մի ուրիշը, միթէ այդ հանգամանքներում կարող ես կրթել մեր զաւակներին»: Եւ իսկապէս չէր կա-

րող, բայց սնել և սնել էր հարկաւոր: Մի կերպ վերջապէս ազատեցի մահճից և դեռ ոչ բոլորովին առողջ՝ ընկայ այս ու այն կողմն աշխատանք գտնելու համար: Նախկին պաշտօնս ընկել էր ձեռիցս, տեղս բռնել էր ինձ պէս մի թշուառական: Բանն այն տեղը հասաւ, որ ստիպւած եղայ բանւորութեամբ պարապել... Է՛, քնքշութեան աշխարհն այլ ևս աներևակայելի էր ինձ համար, քրտնքով, դառը քրտնքով պիտի ճարէի ընտանիքիս պարէնը. պիտի ազնիւ զգացմունքներս, անգին երազներս ոտնատակ տալով տանէի թուք ու մուր իբրև մի ստրուկ՝ մի քանի կուպէկ ստանալու յուսով. այդքան պրօզայական, այդքան սառն է աշխարհը... Կ

Կինս ծնեց մի երկրորդ զաւակ—թշուառութեանը գումարած թշուառութիւն—իբր թէ մէկին կարողանում էի սնել! Բանւորութիւնն էլ ուժիցս վեր էր, զրանից էր զըրկեցին ինձ ասելով՝ որ բանել չ'գիտեմ: Տան կահկարասիքըն անգամ վաճառ հանեցինք, բայց նորից ոչինչ չ'մնաց: Սովածութիւնն սկսեց...

Հպարտութիւնս արգելում է ինձ այլ ևս շարունակել, բայց ոտնատակ եմ տալիս նրան. եթէ ոչ ոք չէ խնայում, ևս ինչու խնայեմ. ջնջում եմ ճակատիցս հպարտութեան կնիքը, հանում եմ հոգուցս նրա վերջին մնացորդն, էլ ինչիս է պէտք, բաւական է ինձ և՛ ատելութիւնս դէպի համայն տիեզերքն...

Ստիպեցի կրել ամենածանր հարւածներ: Երբ հասնում էր երեկոն, գնում էի մի մութ փողոց, կուշ գալիս անկիւնում, ծածկում երեսս և ողորմութիւն խնդրում: Սկզբում հպարտութիւնս թոյլ չէր տալիս վիզ ծռել, և իմ խնդրելու մէջ կար մի ինչ որ հրամայական. շատերն այդ պատճառով զգանքով երես էին դարձնում ինձնից, մինչև

անգամ մի օր մէկն ասաց. «տեսէք, կեանքը մուրալով է պահպանում և դեռ հրամայում էլ է»: Մի ուրիշը հրեց, մինչև անգամ մէկը յանդգնեց թքել իմ դէմքին... Ինչո՞ւ, ինչ էի արել նրան—իհարկէ՛ ոչինչ, բայց նա զւարճացաւ դրանով, նա անգորի հետ գործ ունէր... Վառւում էր երեսս կատաղութիւնից, հոգիս լցւում վրէժխնդրութեամբ, բայց անգորն իրաւունք չ'ունի իրան պաշտպանելու, որովհետև անգոր է, նա գորեղի առաջ թուքն է կուլ տալիս...

Անկարելին կարելի դարձաւ. քիչ առ քիչ սովորեցի այդ կեանքին, սովորեցի խղճալի ձայնով խնդրել: Չատ անգամ երբ կուպէկները տուն էի բերում, կինս լռիկ լալիս էր: Փողերը նրան էի յանձնում, նա առնում էր ձեռիցս և չպրտում՝ ասելով. «դու աշխատանքով չես զբաղւած, սրտեղից են այս փողերը, սա թոյն չէ, որով մեր գաւակներին կերակրում ենք». ասում էր ու լալիս, իսկ ես գլուխս ցած էի բռնում: Անցնում էին ժամեր, և այդ թոյնը գործադրում էր, նա անկիւնում ընկած չէր մնում... Քանի—քանի անգամ է չպրտել կինս այդ թոյնը և նորից յետ վերցրել. ինչ արած:

Այլ ևս ոյժ չ'ունենալով դիմանալու այս հարւածներին՝ կրկին մտայ անկողին: Այն ժամանակ կինս շարունակեց իմ սկսած պաշտօնս: Օ՛, սարսափելի է մուրացկանութիւնը, մանաւանդ կնոջ, բնութիւնից զրկւածի համար: Նա փոխում էր շորերն, ընկնում դռնէդուռ, նոյն ծաղրին ենթարկւում, նոյն դառնութիւններին հանդիպում, շատ անգամ վերադառնում դատարկ ձեռով, ընկճւած սրտով: Մենք կարող էինք մեռնել, բայց մեր գաւակները.—նրանք արգելում էին:

Բնակարանն ևս փոխեցինք, մտանք մի գետնափոր խրճիթ, որից խոնաւութիւնը մահւան պէս փչում էր:

Գրանով էլ չ'թեթեացաւ մեր վիճակը: Կինս շատ անգամ դատարկ էր դալիս, իսկ գաւակներս հաց էին պահանջում. բայց ինչ, միայն հաց, չոր հաց էին ուզում, այն էլ չ'կար: Չատ անգամ նստում էի անկողնիս մէջ, գաւակներս գիրկս առնում և արտասուքի հետ մըմնջում կամացուկ: «Լսո՞ւմ էք, որդիներս, չ'ամուսնանա՞ք, եթէ չէք կարող գաւակներ պահել: Մեռցրէ՛ք ձեր մէջ *սեր* ասւած կիրքը»: Կինս նոյնպէս լալիս էր, իսկ գաւակներս հետևում էին մեր օրինակին: 2'գիտեմ, նրանք հասկանում էին իրանց վիճակը, նրա համար էին ձայնակցում, թէ՛ ոչ. բայց դժւար թէ հասկանային: «Ո՞վ գիտէ, ինչ է սպասում ձեզ», ասում էի նրանց, իսկ նրանք իրանց անմեղ աչիկները յառում էին վրաս, տխրում և գրկում ինձ՝ կարծես հասկանալով, որ դժբախտութեան մէջ նրանց գգւանքը մխիթարութիւն է: Իսկապէս թէ՛ն մի կողմից նրանք ծանրութիւն էին պատճառում, սակայն առանց նրանց էլ՝ միւս կողմից շատ վատ կ'լինէր ինձ համար, մտքերն աւելի և աւելի կ'զցէին: Քաղցր են գաւակները, բայց կարծում եմ, աւելի քաղցր կ'լինեն երջանկութեան մէջ, որ ես չեմ տեսել: Ե՛ւ փառք, և՛ պատիւ, և՛ հպարտութիւն, և՛ սիրտ, բոլորը նրանց գոհեցի և նորից նրանց համար էի ապրում, նրանց համար էի ձեռս մեկնում դէպ այն մարդիկ, որոնք ամեն բանից ատելի են:

Զրկել գաւակներից՝ մեզ համար նշանակում էր գրկել կեանքը պահպանող միակ նեցուկներից: Մենք հաց չ'ունէինք նրանց կերակրելու. մտածում էի թողնել, որ մեռնեն, սովամահ լինեն: Սարսափելի վճիռ է, չէ՛: Բայց ո՞չ, այդպէս մտածելիս՝ միշտ մի ձայն հնչում էր ականջիս մէջ. «Դու պարտաւոր ես նրանց կերակրել, ինչո՞ւ ստեղծեցիր նրանց»: Եւ ես հնազանդում էի այդ ձայնին, որպէս եր-

հ 96
 3 96

կընային պատգամի: Ինչո՞վ էին մեղաւոր գաւակներս, նրանց կեանք տուողը պարտաւոր էր պահպանել և այդ կեանքն, այնպէս չէ. սակայն ինչ կարող էի անել, ինքս ոյժ չ'ունէի քայլելու, կինս վերադառնում էր դատարկ ձեռներով, գաւակներս պահանջում էին ուտել: Նրանց ամեն մի ճիշըն, ամեն մի հնչիւնը սրի պէս ծակում, խոցոտում էր սիրտս. ինձ վիճակած էր տանել այդ բոլորը: Որքան դժւարութիւններ, որքան մտատանջութիւն. մտածում էի, մի ելք չէի գտնում ազատելու, վիճակած էր ինձ խմել թոյնի վերջին կաթիլը, և մօտենում էի նրան:

Մի անգամ կինս վերադարձաւ մուրալուց, գրկեց երեխաներին և սկսեց լալ ոչ ըստ սովորականի: Հարցրի պատճառը, նա երկար ժամանակ չէր ասում, բայց վերջապէս կարողացայ նրանից դուրս կորզել մի քանի խօսք. նա մի հարուստ պարոնից ողորմութիւն էր խնդրել, իսկ վերջինս նրան անպատուաբեր խօսքեր էր ուղղել... Ո՞չ, թէկուզ հէնց տնից դուրս գալիս մեռնել, պէտք է գնալ, չ'պէտք է թոյլ տալ այլ ևս, որ կինս տնից դուրս գայ. վճռեցի և տեղիցս վեր կացայ, որպէսզի մուրալու գնամ: Գլուխս պտտեց, և ընկայ անզգայ: Երբ ուշի եկայ, կըրկին վեր կացայ և մի կերպ՝ փայտերի օգնութեամբ դուրս գնացի տնից:

Մութ երեկոյ էր. երկինքն ևս սևացել էր մարդկանց սրտերի նման. մառախուղը պատել էր ամբողջ քաղաքն, անձրևը բարակ մաղում էր: Քաշքշելով, պատերին յենւելով, երբեմն ընկնելով և ցնցոտիներս ցելոտելով՝ հասայ մի բազմամարդ փողոց: Ահա անցնում են մշակները, նրանք ոչինչ չեն ունենալ, աւելորդ է նրանցից խնդրելը. բայց էլի, գուցէ կ'տան:

«Մշակ եղբայրներ, իմ օրը ձերինից վատ է, օգնեցէ՛ք

թշւառիս, զաւակներս հացի են սպասում»:

—Առ, եղբայր, աւել չեմ կարող տալ, ասաց ամենից յետինը՝ նայելով դէմքիս և գցելով կոպէկը ձեռս.—իրաւ որ խեղճ մարդ ես, բայց ինչո՞ւ ես ամուսնացել. ասաց և գնաց՝ չ'սպասելով պատասխանիս: Դա դառը նախատինք էր, որն արտասանելու իրաւունք ստացաւ մշակն իր մի կոպէկով:

Անցնում էր մի հարուստ պարոն, ես նրան ճանաչում էի, բայց նա կառքի մէջ էր, իմ աղաղակը չէր լսիլ: Անցնում էր մի ուրիշն իր ծառայի հետ:

«Տէր, օգնեցէք զժբախտիս, որդիքս սովամահ են լինում»: Առաջին անգամ նա ուշադրութիւն չ'դարձրեց, բայց երբ աւելի բարձր կրկնեցի նոյնը, դարձաւ և ասաց.

—Ոչ մի արատ չ'ունես, ինչո՞ւ ես ողորմութիւն խնդրում, միթէ չես կարող մի գործ կատարել. եթէ չես կարող ընտանիք պահել, ինչո՞ւ ես ամուսնացել»:

«Կարող եմ գործ կատարել, բայց չ'կայ»:

—2'կայ! ի՞նչ ասել է գործ չ'կայ:

«Տէր իմ, շնորհ արէք, կարող եմ կատարել նոյն իսկ ծառայի պաշտօն, գիշերային պահապանի պաշտօն...»

—Տեղ չ'ունեմ, ասաց ու հեռացաւ:

Այսպէս անցան մի քանիսը, բոլորն էլ մերժեցին:

Ահա անցնում են երկու ամուսիններ իրանց երկու զաւակների հետ. «Գուցէ սրանք խղճան թշւառականիս, իրանք ևս զաւակների տէր են», մտածեցի:

«Օգնեցէք ինձ, մրմնջացի, որդիքս սովամահ են լինում, ՚ի սէր ձեր զաւակների, ինձ մի պաշտօն շնորհեցէք»:

Նրանք ծանր ժպտալով անցան, վրաս անգամ չ'նայեցին, իսկ փոքրիկ երեխաներն ապշութեամբ դիտում էին ինձ:

Ծայր կամ գրքի է

Կատաղեցի, փրփրեցի և բոլոր ուժերս հաւաքելով՝ վազեցի—եթէ կարելի է ստել—այո՛, վազեցի նրանց յետևից և հասայ: Երեխաններն սկսեցին ճիչ արձակելով փախչել դէպ իրանց ծնողները, նրանք վախեցան իմ կատաղի աչերից:

«Պարոն, զոնէ փո՞ղ... փո՞ղ տւէք», ասացի և բռնեցի փեշերից. ոտերս ծալեցին, ընկայ ուշաթափ փայտի հարւածների տակ:

Երբ ուշի եկայ, տեսայ, որ ինձ կառքի մէջ բանտ էին տանում քաղաքի ամենայայտնի փողոցով: Բոլոր հայեացքները կենտրոնացած էին վրաս. ոմանք ծիծաղում էին, ոմանք արհամարհում, ոմանք մինչև իսկ թքում և լկտի ժպիտը դէմքերին՝ մատով սպառնում. շատ քչերն էին ցաւակցութեան նշան ցոյց տալիս: Ինձ նայում էին նաև հին ծանօթներս. ես ծածկեցի դէմքս ձեռներով...

Ազատութիւնից կուսրանք!.. Ես բանտում էի. ինձ մեղադրում էին սպանութեան փորձ փորձելու մէջ... քիչ էր մնում, որ ինքս էլ հաւատայի նոյն բանին, այնքան ուրիշները համոզւած էին նրա մէջ: Լսել եմ, որ մի խելօքի այնքան են ասել, թէ «խելագար ես», որ ինքն էլ է համոզւել և սկսել է խելագարութիւն անել: Եւ դա զարմանալի չէ, որովհետև շատերն այն համոզմունքին են, թէ «ձայն բազմաց ձայն Աստուծոյ» է, մինչգեռ այդպէս չէ, որովհետև մարդկութեան մեծամասնութիւնը դեռ կանոնաւոր մտածել չ'գիտէ, հարցերի մէջ լրջօրէն մտնել սովոր չէ, կիսավայրենի գրութեան մէջ է գտնւում: Մարդկային կեանքն աւելի սխալանքներից է կազմւած, աւելի ստորութիւնների կօմբինացիա է, քան ճշմարտութիւնների (խօսքս առանձին ազգութիւնների մասին չէ՛ իհարկէ): Որքան յայտնի է պատմութիւնից, մեծամասնութեան

ձայնն անարդարութեամբ մէկին խաչ է բարձրացրել, մէկին քարկոծել, միւսին հալածել, չորրորդին անտարբերութեան մատնել: Հէնց այդ «ձայն բազմաց ձայն Աստուծոյ» ասացածն ինքնըստինքեան անարդարութեան մի զգելի արտայայտութիւն է, մի սխալ, որը գործում են, կարող եմ ասել, հէնց դիտմամբ. այդ մի սպառնալիք է ճշմարտութեան դէմ, ուրիշ ոչինչ: Քանիսն են զուր տեղից զոհ զնացել բազմութեան այդ յանդուգն լկտի ձայնին, և դեռ քանիսները կ'զնան...

Իմ միակ ձայնը շատերի մէջ խլանալով՝ արժանացայ բանտի: Այնքան էի տառապել, այնքան էի հարւածներ կրել, որ այդ նոր աղետը տանելու շատ էլ դժւարութիւն չ'զգացի. ասում են, թէ «առաջին կորուստը կ'օգնէ հեշտութեամբ տանելու երկրորդը», և դա այդպէս է: Եթէ առաջուց նեղ օրեր տեսած չ'լինէի, գուցէ խելագարէի բանտ ընկնելով: ✕

Թոյլ էի դեռ ևս, ինձ հարկաւոր էր բժշկել, և այդ չ'խնայեց բանտն: Այնտեղ բժիշկների հոգատարութեամբ բոլորովին առողջացայ (ճ, ինչպէս աշխատում են նրանք այդպիսի դէպքերում): Սկզբում մի տեսակ չէի էլ հաւատում, թէ բանտումն եմ, բայց յետոյ զգացի դառնագին ճշմարտութեան բոլոր ծանրութիւնը և սկսեցի մտածել ինչ անելու մասին: 2է որ ընտանիքս թողել էի վերջին կարօտութեան մէջ, չէ որ կերակրող չ'ունէր, ինձ էր սպասում: «Եղկելի հայր, զաւակներդ քեզ վրայ են յոյս դրեր», ասում էի ինքս ինձ և երագների մէջ ընկնում: Երեւակայում էի, որ բանտից ազատւած եմ, վազում եմ դէպի տուն, զաւակներս նետում են գիրկս, և կինս ժըպտում է... Յետոյ քիչ նստում ենք, որդիքս հաց են ուտում... Եւ յանկարծ դուրս էի գալիս ինքնամոռացութիւ-

նից, տեսնում, որ այդ բոլորը շատ հեռու է իրականութիւն լինելուց, ամուր են բանտիս պատերը, բարձր է լուսամուտն, ինքս մի խեղճ արարած եմ... Բայց նրանք կ'մեռնէին սովից, պէտք էր հասնել, պէտք էր փախչել, ազատւել անիրաւ բանտից: Լուսամուտը թէև բարձր, բայց խախտւտ էր. մտածեցի կոտրել և ցատկել ահագին բարձրութիւնից, ինչ կ'լինի, թող լինի. բայց սարսուում էի, երբ երեւակայում էի, որ ցատկում եմ, օդի մէջ եմ: Սակայն միթէ բանտի մէջ կենդանի մնալով՝ զաւակներս կ'ապրէին. ո՛չ, աւելի լաւ էր ցատկել, ուրիշ հնար չ'կար, կամ կ'ջախջախէի, կամ կ'ազատուէի: Առաջին դէպքում աւելի լաւ վիճակի կ'ենթարկէի, քան թէ բանտում մնալով. որովհետեւ թէև տակաւին դատավճիռ չէին կայացրել ինձ համար, բայց գիտէի, որ աքսորւելու եմ հեռաւոր երկիր: Ի՞նչ օգուտ, պիտի գրկէի զաւակներից, և վիշտը կրժէր սիրտս: Երկրորդ դէպքում երջանիկ կ'զգայի ինձ, տեսնելով որ զաւակներիս մօտ եմ. իսկ հետեանքի մասին չէի էլ մտածում, որ կարող են այնտեղ բռնել և կրկին յետ բերել: Վճռեցի:

Գիշեր էր, կաթնագոյն գիշեր. լեռներն իրանց մէջքին էին կապել ամպեղէն գօտին, իսկ պապղուն զագաթները ցցել մինչև լուսինը: Մառախուղի յետ մնացած փշրանքները կամաց-կամաց բարձրանում էին սարի լանջով դէպ ամպերը որպէս յոգնած ճանապարհորդներ, և ցօղն իջնում էր երկրի երեսին: Ոչինչ չէր լսում, բացի գետակի միօրինակ վշտոցից, միայն երբեմն ազատ քամին բաղխում էր պատուհանս և խուլ ձայներ հանում: Վրճուել էի ցատկել, չ'նայած որ գիշերն այդպէս մաքուր և փայլուն էր: 2է որ մութ գիշերն աւելի հեշտ է փախչելը: Մօտեցայ լուսամուտին և սկսեցի աշխատանքս: Այդ իհար-

կէ, շատ երկար տեւց, այնքան էլ հեշտ չէր երկաթէ ձողեր հանելը: Լուսանալուն մօտենում էր, իսկ ես դեռ չէի վերջացրել գործս: Սկսեցի գղջալ արածիս համար, բայց արդէն ուշ էր. չէ որ եթէ գային, լուսամուտը կիսախարխուլ դրութեան մէջ գտնէին, ես բոլորովին կ'կորչէի, չէ որ զաւակներս սպասում էին ինձ: Ուժերս կրկնապատկեցի: Մի վերջին ճիգ, և ահա պատրաստ էր այնքան տեղ, որ կարող էի դուրս սողալ: Թէև արդէն լուսացել էր, բայց սկսեցի դուրս գալ: Յանկարծ բանտիս դուռը ճրուռաց... Ինձ ցած գցեցի...

Անիծեալ յոյս, ես կրկին բանտումն էի, միայն թեւ և ոտներս կտրատւած, գլուխս պատուած, մէջքս ջախջախւած, բժիշկը գլխավերես, և բանտապահն ինձ հայհոյելիս՝ դժոխային հայեացքներ գցելով վրաս: «Ինչո՞ւ էիր ուզում փախչել, գործելի», գոռաց նա՝ արացելով ինձ, երբ բժիշկը դուրս էր գնացել մի ինչ որ բանի համար:

— Զաւակներս կ'անիծեն քեզ, անգուժ, մրմնջացի կիսաձայն:

Նա թքեց վրաս:

Բժիշկը եկաւ, կապկպեց վերքերս ու հեռացաւ՝ թողնելով երկու հիւանդապահներ մօտս, որոնք ոչ միայն հող չէին տանում ինձ, այլ և հայհոյում էին վայրենաբար:

Ափսո՞ս, հազար ափսոս, վերջին յոյս, դու էլ կորար: Գիշերային լռիկ խաւարի մէջ որքան էի քեզ փայփայում, որքան սիրում էի քեզանով երազել, որքան քաղցր էիր, և տանելի էր քեզանով կեանքն, իսկ այժմ!.. այժմ տեսնում եմ, որ այն, որին փայփայում էի, տեղը դատարկութիւն թողնելով՝ չ'քացաւ. էլ ինչ է ինձ համար կեանքն, էլ ո՞ւմ համար եմ ապրում... Այսպէս զառանցում էի՝ գլուխս թաղած ճերմակ բարձի մէջ, իսկ աչքերս չոր էին: Ո՞վ գիտէր, ինչ դրութեան մէջ էին կինս ու որդի-

ներս, ինչո՞վ կարող էին բացատրել իմ անակընկալ կորչելըն, ո՞վ կ'խղճար նրանց արցունքներին, ո՞վ նշանակութիւն կ'տար նրանց կեանքին. է, ինչ գործ ունէ մեծատունը թշւառի հետ, ինչո՞ւ նրա ճակատին կնճիռ երեւայ, ինչո՞ւ ծանօթանայ աղքատութեան սարսափների հետ. ո՞չ, նա ազատ է, անհող է, այդպէս էլ կ'մնայ միշտ: Ո՞ւմ ինչ, թէ մի քանիսի կեանքը կ'վերջանայ անժամանակ, միթէ երկրի ծոցում տեղ չ'կայ նրանց դիակներն ամփոփելու համար: Զէ որ բոլորն էլ մեռնելու են, միթէ կարող են նրանք ճակատագրին հակառակել. ում համար երկինքը վշտեր է ստեղծել, այն էլ պիտի տանէ, ում համար եղերական մահ է նախորոշել, այն էլ պիտի ենթարկէ նրան: Այսպէս է հարստի դատողութիւնը, նա ֆատալիստ է բառի բուն նշանակութեամբ, բայց միայն ուրիշների վերաբերմամբ:

Առողջութիւնս տեղը գալուց ինձ հիւանդանոցից հանելով՝ գցեցին մի մութ սենեակ: Պէտք է խոստովանել, որ հիւանդ ժամանակս ինձ աւելի լաւ էին պահում, խնամում, առողջացնելուց յետոյ շան տեղ էլ չէին դնում: Ո՞չ, շան վիճակը բազմապատիկ լաւ է, նրան խնամքով են վերաբերում, իսկ ինձ... Արժէր միթէ, ես ստրուկ էի կատարելապէս...

Միւս կողմից զաւակներիս կարօտն էր ինձ տանջում: Նոյն իսկ գիշերները, քնիցս վեր էի թռչում յանկարծ, կարծես մթութեան միջից խօսում էին հետս. բայց զգում էի, որ հալիւցինացիա է, նորից էի ընկնում յուսահատութեամբ: Միտքս հանգիստ չէր, և նորից յոյս էր մտել մէջս. զգում էի, թէ պիտի տեսնեմ ընտանիքս: Մտածեցի կրկին փախչելու փորձ անել: Բայց ինչպէս, բանտս՝ մինչև անգամ լուսամուտ չ'ունէր, դուռը պինդ կողպած էր լինում,

միայն այն ժամանակ էր բացւում, երբ ինձ ուզում էին կերակրել. բայց այդ ժամանակ էլ ինչպէս դուրս գայի, քանի որ մի կողմից բանտի ծառան մօտս էր լինում, միւս կողմից պահապանը դրան մօտ կանգնած. որքան դժւարութիւններ. և այս բոլորն ինչի համար—մի քանի կոպէկ խնդրելու, որով պիտի ընտանիքս կերակրէի: Բայց պէտք էր դժւարութիւններին յաղթել: Որոշեցի մի շափազանց վտանգաւոր բան.—խեղդել կերակուր բերող ծառային, հագնել նրա շորերը և դուրս գալ. եթէ պահապանը կ'հասկանայ ծպտեալ լինելս, նրա հետ ևս կուի կ'մտնեն:

Կերակուր բերելու ժամանակն էր. լսում էի ծառայի քայլերն. իրագործել մտադրութիւնս, թէ՛ ոչ. սկսեց մի կուի հոգումս: Այո՞, թէ՛ ոչ: Ներս մտաւ ծառան, մօտեցաւ... Սիրտս սկսեց թնդալ, քիչ էր մնում պայթէ: Յատկեցի արագութեամբ և բռնելով ծառայի կոկորդից՝ սկսեցի սխմել: Չեռս թուլանում էր, և ես արագացնում էի, որ չ'լինի թէ անկարող լինեմ երկար դիմանալ, խիղճս խանգարէ, և գործս կիսատ մնայ... Ծառան դիմադրում էր, բայց շատ թոյլ կերպով, որովհետև կոկորդն ամուր էի սխմում, և արիւնը ծածկել էր աչերը: Վերջապէս անշընչացած փուկեց գետնին... Ես կատաղել էի. մեռել էր մէջս ամեն ինչ, և միայն փախչելն էր աչքիս առաջ, չէի մտածում մինչև անգամ պահապանի մասին, մոռացայ նոյն իսկ շորեր փոխելն ու դուրս պրծայ...

«Ո՛ւր, բարեկամ», գոռաց պահապանը՝ գրկելով ինձ, որպէս առիւծը գրկում է թոյլ եղնիկին. ես սկսեցի դիմադրութիւն ցոյց տալ, բայց իզո՛ւր... ամեն կողմից թափւեցին վրաս. բոլորովին կորայ...

Ծանր շղթաներով կապկալած՝ ինձ գցեցին գետնին...

«Միւշտը կախաղաւ...» հառաչեցի ես, երբ մի քանի օրից յետոյ երեսիս կարդացին իմ դատավճիռը—բարձրացրան էր կախաղաւ եւ գոյքը յարքուռնիս գրառել: Ահա թէ ինչ էր վիճակւած ինձ. միթէ՛ մայրս ինձ կախաղանի համար ծնեց, միթէ՛ վերջնականապէս կորաւ պատիւս: Այդ ճշմարտութիւն է, որ պիտի մեռնէի, բայց միթէ՛ այսպիսի խայտառակ մահով, կախաղանի վրայ: Եւ այս բոլորն ինչի համար էր. մի քանի կոպէկ խնդրելու համար:—Ո՛չ, աւելի հեռուն պէտք է նայել, բուն պատճառները պէտք է որոնել անցեալում: Արդե՛օք ինքս մեղաւոր եմ կախաղան հասնելու համար: Գուցէ գտնեն շատերը, որոնք սառնասրտօրէն ասեն՝ այո՛. կ'լինեն և այնպիսիները, որոնք կ'ասեն՝ մասամբ. գուցէ կ'լինեն և այնպիսիները, որոնք կ'արդարացնեն ինձ բոլորովին: Ես կ'ասեմ. չ'նայած որ մի կազմակերպւած բնաւորութիւն չ'ունէի, չ'նայած որ կեանքին այն հայեացքով չէի նայում, որ կարելի լինէր նրանից օգուել, սակայն և այնպէս այդ բոլորի մէջ մեղաւոր էր կեանքը: Չատերը կ'ասեն. «այդ խօսքն ընդհանուր է». այո՛, այդպէս էլ պէտք է հասկանալ. ինչո՞ւ ծնեցի, որ այս բոլորին ենթարկեմ: Ի՞նչ է կեանքը—եթէ ոչ տառապանքների մի երկայն շարք: Մարդիկ ապրում են երջանկութեան իդէայով, բայց նա նոյնքան անմատչելի է, որքան երկնքից աստղ պոկել և ցած բերելը: «Մարդու բնաւորութիւնից է կախւած իրան երջանիկ կամ թշւառ զգալը, շատերը որոշ հանգամանքներում իրանց երջանիկ են զգում, իսկ ուրիշներն աւելի լաւ հանգամանքներում ապերջանիկ են համարում իրանց», ասում են շատերը: Աիշտ որ բնաւորութիւնից է կախւած. բայց ո՞վ է ստեղծում այդ բնաւորութիւնը, եթէ ոչ նոյն կեանքը, որը շնորհում է մարդուն նաև հանգամանքները: Զի գրտ-

նըւիլ մի այնպիսի անձն, որ լիովին գոհ լինի իր վարած կեանքից, իր վիճակից, իւրաքանչիւրը որևէ մի դէպքից զժգոհ է: Այդ դեռ ոչինչ. նայեցէք անազին ամբոխին, քարասիրտ, տգէտ ամբոխին, նա մի կատարելապէս անպէտք տարր է ներկայումս (ապագայ սերնդի մասին խօսք չ'կայ, որ պիտի առաջանայ այդ ամբոխից), նա և՛ տանջուում է, և՛ կեանքը քարշում: Զի լինիլ նրա անգամներից մէկը, որ գոնէ մի քանի ըոպէներում ասած չ'լինի. «անիծւի այսպիսի կեանքն, ինչպէս ցանկանում եմ մեռնել.» բայց մահը մօտենում է թէ չէ, սկսում են զրահաւորել նրա դէմ, թէկուզ զառամեալ հասակում: Ո՛վ է մեղաւոր զրա մէջ—կեանքն. ինչո՞ւ—որովհետև նա այնպէս է կըրթում մարդուս, որ նա իրան սիրէ, խաբում է, յոյսեր է խոստանում. նա մի վիճակախաղ է, որ ամենքը կարծելով՝ թէ իրանց կ'ընկնէ վիճակարկող իրը, բախտ են փորձում, բայց միայն մէկին, երկուսին է ընկնում: Ամենքն էլ կարծում են, թէ կեանքը լի է շահերով, հետաքրքիր է նա, բայց շատ քչերին է յաջողում տիրանալ ցանկացածին: Չատ անգամ մարդ նոյն իսկ երեակայում է այն, ինչ որ իրականապէս գոյութիւն չ'ունի կեանքի մէջ, և չ'ստանալով, չ'տեսնելով, չ'զգալով ցանկացածը, մաշում, թառամում է: Վայ նրան, ով երագող է, նա ոչինչ չ'պէտք է սպասէ կեանքից. ստացածն էլ չնչին, ուշադրութեան անարժան է թւալու. այդպէս է կեանքը, նա չէ կարող բաւարարութիւն տալ ամենքին, այս ճշմարտութիւնն ակներև է: Ինչո՞ւ մէկին մեղադրում են, թէ ջղային է, մեղամաղձոտ է, յուետես է, չէ որ այդ բոլորը կեանքից է ըստացել, չէ որ հանգամանքներն են ազդել վրան: Ինչո՞ւ մէկին մեղադրում են կըրքոտութեան, սրիկայութեան, անբարոյականութեան, գողութեան մէջ. որոնեցէք իսկա-

կան աղբիւրը և կ'տեսնէք, որ նրա անձնաւորութիւնն անասելի մաքուր է, որպէս հրեշտակ, և մեղաւոր է կեանքը: Դրէք գողացողին լաւ հանգամանքներում, տէք նրան ապրելու միջոց, որևէ յարմար գործ, նա կ'զգէ անարգարութիւնից:

Վան այնպիսիները, որոնք չափից դուրս գոհ են կեանքից, բայց զրանք ուրիշի զրութեան մէջ մտնել չ'գիտեն: Բարեգործը պատահում է ապերախտութեան և ըստիպաւած է լինում ասել՝ «ինչ որ ցանես, այն ջեր հնձիլ». քարոզիչը ենթարկւում է հալածանքի, և մնում է համոզւել, որ մարդիկ անընդունակ են ըմբռնելու. նոր մտքին ծաղրով են դիմաւորում, և մարդ հիասթափւած բացականչում է. «այս է կեանքն»: Այս՝ իհարկէ, մի կռիւ է, մշտական, անվերջ, բայց ստոր կռիւ:

Չատ անգամ մի դէպք, մի հանգամանք անազին յեղափոխութեան, մի բոլորովին նոր շրջանի պատճառ է դառնում, հիմնովին փոխում կեանքի ընթացքը: Եթէ ես լինէի հարուստ, կամ գոնէ ապրելու միջոց ունենայի, ոչ կ'հեռանայի հայրենիքից, ոչ այնքան գոհերի պատճառ կ'դառնայի և ոչ կախաղանի կ'արժանանայի. իմ բնաւորութիւնն այն տեսակներից է, որ ոչ ոքին վիրաւորանք չի պատճառիլ, ես ինձ համար կ'ապրէի անկախ ուրիշներից, իսկ ուրիշներն անկախ ինձնից: Բայց մեռաւ հայրս, ինձ գտայ բոլորովին տնանկ զրութեան մէջ, ստիպւեցայ ուրիշի տանն ապրել, որը պատճառ դարձաւ իմ տարեգրութեան, օտար տեղեր գնալուս, ուր տւի գոհեր. իսկ յետոյ ամուսնանալով՝ դարձեալ նոյն պատճառով հասայ մուրացկանութեան. իսկ մուրացկանութիւնից կախաղան հասնելը մի քայլ էր, ոչ աւելի. և անա կանգնած եմ կեանքիս շէմքին, իմ բաժին ժամանակի սահմանի վը-

րան, սպասում եմ վերջին ըրպէին, երբ մի դիւթական ոյժ կ'գլորէ ինձ անդնդի մէջ, որտեղից այլ ևս չեմ վերադառնալ... Մօտեցել է մահս, մինչդեռ ցանկանում եմ դեռ երկար ապրել: Թող զարմանալի չ'լուայ. ուզում եմ ապրել ոչ թէ ինձ համար, ոչ, այլ զաւակներին, կնոջս համար: Որքան կարօտել եմ նրանց, որքան սիրտս ուզում է նրանց, թոյլ կ'տան արդեօք վերջին անգամ տեսնել, համբուրել վերջին անգամ և ընդմիշտ բաժանել... Եթէ ոչ, ցանկանում եմ այս ակնթարթումս մեռնել, էլ ինչիս է պէտք կեանքն: Սպասեմ, ամենավերջին յոյսն է:

Ահա իմ կեանքն, իմ կտակն, աւանդս, ոչինչ չ'ունեմ այլ ևս հաղորդելու ոչ ոքի: Սակայն ընկնելու է երբևիցէ այս տետրը մարդու ձեռք, և եթէ ընկնէ, կ'կարդան միթէ, ուշադրութիւն կ'դարձնեն. «Է՛հ, անմիտ ցնորքներ են, մեզ ի՛նչ, թէ մէկն իր յիմարութեան պատճառով տանջւել է», կ'ասեն շատերը, «թող խոհեմութեամբ ապրէր»: Երջանիկները կ'ասեն. «անհաւատալի է, միթէ այսպիսի բաներ են կատարում իրականութեան մէջ»: Ինձ կ'հասկանայ միայն նա, որի հոգուց փոթորիկն անպակաս է եղել, որից չէ հեռացել հոգսը, որի կեանքը թոյն է եղել:

Վերջացած էի համարում կենսագրութիւնս, բայց ահա մի սարսափելի դէպք, որն անկարելի է լուծեան տալ: Մի օր է մնացել մինչև կախաղան (որպիսի հեշտութեամբ եմ գրում!), և իմ անցեալի մի աներևակայելի հանելուկը պարզում է առաջիս: Այսօր ստացայ թղթերի մի ծրար, աւելի ճիշտը՝ մի կապոց, զարմանալով բաց արի

և ի՛նչ եմ տեսնում... մի նամակ մեր նախկին հարևանից, որի տանն ապրում էի հօրս մահւանից յետոյ, մի թուղթ մօրս ձեռով գրած և հօրս կտակը, որի գոյութեան մասին զաղափար չ'ունէի: Կարդում եմ մօրս ձեռագիրը և սարսափում եմ. ի՛նչ, ուրեմն ես մենակ չեմ եղել... բայց ահա նա.

Իմ Ռուշույե՛կ!

Ինքդ նկատում ես, որ երբէք դէմքիս ժպիտ չէ երեւում, օրէցօր թառամում եմ անժամանակ. ինձ համար հանգիստ չէ ստեղծւել, ես ապրել եմ տանջւելու համար: Այո՛, դու կաս, մեծ մխիթարութիւն ես մօրդ համար. բայց վիշտս այնքան մեծ է, որ անկարելի է քեզանով մոռանալ: Զգում եմ, որ մօտ է մահս, և շտապում եմ յայտնել այս անշունչ թղթով: Կանցնեն տարիներ, դու կ'մեծանաս, կ'հասկանաս՝ թէ ինչ ասել է տառապել. դու ևս թշուառ ես լինելու, այդ երևում է խոհուն դէմքիցդ:—Այսպէս, կ'ծանօթանաս աշխարհի հետ, և այն ժամանակ կարդալով գրածս՝ կ'զգաս, թէ որչափ մեծ կարող էր լինել ցաւս. զուցէ զաւակների հայր կ'լինես, այն ժամանակ աւելի հասկանալի կ'լինի քեզ, թէ ինչ ասել է զրկւել զաւակից, ամենասիրելի արարածից, որի համար միայն կարելի է շնչել, որին կարելի է պաշտել, որի համար կրտրում ես քունդ, հանգիստդ, փայփայում, խնամում, որի մէջ թագնւած ես տեսնում յուսոյ մի մեծ թագաւորութիւն: Ծանր է, չափազանց ծանր զրկւել մի այդպիսի արարածից: Երևակայիր, որ մինչև անգամ չ'զիտես, թէ ո՛ր է նա, կենդանի է, թէ մեռած, կ'տեսնես երբևիցէ,

Թէ՛ ոչ, և այն ժամանակ հարւածը կ'զգաս իր բոլոր խրտուածեամբ:

Կարող է մտքիդ մէջ մի այսպիսի հարց ծագել. «Ինչո՞ւ միշտ տխուր էին ծնողներս, ինչ վիշտ կարող էին ունենալ, քանի որ անբաւ հարստութեան տէր էին, ապրում էին ազատ, սիրով, երջանիկ...» Բայց այս վերջին բառն իրաւունք չ'ունես ասելու. ճիշտ է, որ ազատ էինք, սիրով էինք, բայց ոչ երջանիկ... Ընդհակառակն, շատ հեռու էր երջանկութիւնը մեր թախծալի սրտերից:

Դու մենակ չէիր, ունէիր և մի քոյր: Նա մեր անդրրանիկ գաւակն էր: Օր ու գիշեր մեր փայփայանքի, խանդաղատանքի առարկան էր, նրանից չէինք անջատուում: Ի՞նչն է քաղցր, քան առաջին գաւակը! (Սրանով դու չ'վրշտանաս, մտածելով՝ որ իբր թէ քեզ աւելի քիչ եմ սիրում. յուսով եմ, որ այդքան էլ եսասէր չես լինիլ): Մի օր զրկեցինք այդ գաւակից, կորաւ նա անհետ, չ'իմացանք թէ ո՞վ տարաւ նրան, ինչո՞ւ և ո՞ւր տարաւ: Այն օրւանից սկսեցի տառապել՝ անդադար սպասելով, որ մի օր կ'յայտնւի նա. սակայն իզո՞ւր, ամեն բան 'ի դերև ելաւ, մօտենում են վերջին օրերս, բայց նա չ'կայ տակաւին... Երգեցնում եմ քեզ իմ անունով, եթէ երբևիցէ պատահես քրոջդ, սիրի՛ր նրան ինձ տեղ, զրկի՛ր իմ փոխարէն՝ տալով վերջին համբոյրս. այդ բոլորը կ'զգամ ես գերեզմանիս մէջ և հանգիստ կ'լինեմ:

Դու քչատ, մայր.

Ահա թէ ինչն էր ծնողներիս տխրութեան պատճառը: Որքան ապաբախտ եմ, որ չեմ տեսնելու երբէք իմ

կորած քրոջը. բայց ո՞վ էր նա, տեսնլ եմ արդեօք, թէ՛ ոչ, այդ կ'երևայ հարևանիս նամակից, որ բառացբառ մէջ եմ բերում: Երանի՛ թէ չ'լինէր այս նամակը, նա ինձ աւելի է զգալ տալիս, որ մեծ են եղել եղեռնագործութիւններս, որ ես մի ատելի արարած եմ եղել, անհաստատ բնաւորութեամբ, ծախու զգացմունքով:

Յարգելի Ռափայէլ!

Գրում եմ քեզ՝ չ'իմանալով թէ որտեղ ես. տեղական վարչութիւնը քեզ կ'հասցնէ նամակս, որի հետ ուղարկում եմ մօրդ ձեռով գրած թուղթը և հօրդ կտակն: «Ի՞նչ կտակ, կ'զարմանաս, այս սրտեղից լոյս ընկաւ, այսպիսի բան չ'կար»: Իսկո՞յն: Հասել են ծերութեանս օրերն, այն ժամանակամիջոցը, երբ մարդ հոգու վրայ է մտածում, եթէ ծանր բեռ կայ, թեթեացնել է ուզում բնագործէն: Ծերութիւնը քնքշացնում է սիրտը, չոր աչքի մէջ արցունք է ստեղծում, որպէսզի մարդ լայ իր ստոր արարքը, որպէսզի քիչ թէ շատ մօտենայ հանգստութեան տաճարին: Իսկ մահւան անկողինն աւելի է խեղճացնում: Ես բոլորել եմ կեանքիս շրջանն, այժմ մահւան եմ սպասում, բայց ոչ հանգիստ սրտով. արցունքը չէ կարող թեթեացնել յանցանքներիս քաշն այնպէս, որ զգալի լինի. ինչ է մի կաթիլն անծայր ովկիանոսի մէջ: Ես գործել եմ ամենածանր յանցանքներ, և ապաշխարել չեմ կարող երբէք: Ների՛ր ինձ (թէև ոչ ոք չի ներիլ), ների՛ր և աղօթի՛ր մեղաւոր հոգուս համար: Ո՞վ գիտէ, որքան երջանիկ ես դու, շրջապատւած հրեշտակի պէս գաւակներով, ուրախ, զւարթ անց ես կացնում կեանքդ. օ, որքան զա-

նագանութիւն իմ և քո մէջ. դու երիտասարդ, իսկ ես գա-
ռամած, դու դեռ ևս տասնեակ տարիներ կ'ապրես, իսկ
ես միմիայն երկու—երեք օր: Քաղցր է կեանքն, աւելի
քաղցր, երբ չարութեան ոգին կրծքիդ մէջ չէ թագաւո-
րում. բայց ո՞վ է տւել ինձ այդպիսի կեանք, ես ապրել
եմ չարութեամբ և մեռնում եմ չարչարանքով: Արժանի
եմ... դժւար է, շատ դժւար, ինձ փրկութիւն չ'կայ. եթէ
կեանքիս թելը քիչ էլ երկար լինէր, ես կարող էի ապաշ-
խարել, քաւել մեղքերս, բայց ժամերս արդէն հաշւած են
դժբախտաբար, ինձ անհամբերութեամբ սպասում է տան-
ջանքով լի գերեզմանը, հանդերձեալ կեանքի պատժարա-
նըն, ինձ է սպասում մի ահեղ, սարսափելի դատաստան,
որից թագչելն անկարելի է, ինչպէս մահից: «Ի՞նձ ինչ, ես
երջանիկ եմ», կ'ասես դու, բայց թո՛յլ տուր մեղապարտ
ծերունու բարբառնջել, չ'թագցնել գործերս, գուցէ երկնքի
չնորհիւ քիչ հանգիստ գայ գեհնեական հոգուս վրան:

Ասում են, այնտեղ՝ դժոխքում պատիժները զանազան-
ւում են միմիանցից. այդ ինձ համար ձեռնտու չէ, ես
աւելի կ'տուժեմ: Բայց արդե՞ք այնտեղի տանջանքն աւելի
խիստ է լինելու, քան մահւան տազնապալից ըոպէները,
երբ զգում եմ, որ հոգիս խորասուզւած է անթիւ կեղ-
տերի մէջ և այրում եմ ամբողջովին, դեռ կենդանի. եթէ
այո՛, ուրեմն անգութ է երկինքն... իսկ եթէ հաւասար
լինի... օ, նորից անտանելի է, անկարելի է դիմանալ-
յամենայն դէպս սա դեռ սկիզբն է...

Քանի—քանի զոհեր եմ տւել, քանիսի՛ն եմ զրկել,
կեղերել: Բնութիւնն ևս միաբանել էր հետս, ամեն բան
աջողութեամբ էի գլուխ բերում, ձեռնարկութիւններս
ընդունայն չէին անց կենում, և ահա ես ոգևորւած՝ սկսեցի
աւելի և աւելի առաջ տանել դժոխային միտումներս. սա-

կայն անհանգստութիւնն օրէցօր շատանալով՝ ինձ արգելք
չէր լինում, ես աւելի էի կատաղում:

Մի դէպք պատճառ դարձաւ մի քստմնելի արարքի.
ես գողացայ քո քոյրն... Ահա թէ ինչու և ինչպէս արի
այդ զազանութիւնն. այո՛, իսկապէս զազանութիւն էր իմ
արած գործը: Ես ունէի մի աղջիկ. նա իմ մուսյլ թա-
գաւորութեան մէջ փայլում էր իբրև մի հրեշտակ, և ես
նրանով էի իմանում, որ դեռ բոլորովին չեմ կորած. բայց
նրա անմեղութիւնը չէր համակերպում իմ չարութեան
հետ, և նա մեռաւ: Ես կատաղեցի, կրկնապատկեցի չա-
բութիւնս. բայց անգաւակ չէի կարող ապրել, կիսս այլ
ևս չէր ծնում. ինձ զաւակ էր հարկաւոր, և ազախնու մի-
ջոցով գողացայ քրոջդ, որի մասին յիշւած է մօրդ թղթում:
Ինձ անկարելի էր ապրել հայրենիքում, և ես հեռացայ
ուրիշ քաղաք:

Քրոջդ անունն Աշխէն դրի, մի ներքին ձայն դրդում
էր տալ նրան մօրդ անունը: Երբ մեծացաւ, ճանաչելն
անկարելի եղաւ, դարձայ հայրենիք: Խիղճս տանջում էր
սաստիկ, բայց ոչ ոք չ'իմացաւ զազտնիքս, քոյրդ ինձ
ճանաչեց իբրև հարազատ հայր...

Չ'նայած՝ որ մեղաւոր էի հօրդ առջև, սակայն և
այնպէս խորամանկութեամբ շահեցի նրա հաւատը և կը-
տակակատար նշանակեցի: Նրա մահից յետոյ օգտուելով
քո անփորձութիւնից՝ քեզ ցոյց չ'տուի կտակը, և չ'նայած՝
որ ահադին հարստութիւն ունէի, որը զիղել էի կեղերում-
ներով և գլխաւորապէս դրամանենգութեամբ, այնուամե-
նայե՛իւ յափշտակեցի քո տունն ու ժառանգութիւնն: Ու-
նէի նաև կեղծ պարտամուրհակներ, որ եթէ հակառակ դէպ-
քում իմանայիր խարդախութիւնս և դատ բանայիր դէմս,
նրանցով ոչնչացնէի պահանջդ, բայց առանց նրանց էլ ես

իմն արի. ձեր տանը գտնւած բոլոր թղթերը փշացրի, իսկ մօրդ զբաժն առայ մօտս. ես գիտէի, որ ծնողներդ քեզ ոչինչ չեն ասել քրոջդ մասին, հայրդ իր բոլոր գաղտնիքներն ինձ յայտնում էր, մենք շատ անգամ էինք երկար խօսակցութիւններ ունենում, նա ինձ հաւատում էր իբրև բարի մարդու...

Երբ դու մենակ, հիւանդ, անխնամ ընկած էիր տանն, Աշխէնն ինձ խնդրեց, որ թողնեմ նրան գալ քեզ հոգ տանելու. ես զիջայ նրա աղաչանքին (մանաւանդ որ նրան այլ ևս չէի սիրում, որովհետև կինս կրկին գաւակ էր ծնել), թոյլ տւի գալ քեզ մօտ. չ'նայած՝ որ քո մահն էի ուզում, որպէսզի աւելի հանգիստ վայելեմ յափշտակածս, բայց խիղճս տանջում էր, գթացի քեզ և մինչև անգամ իմ տունն առայ: Իսկ դուք՝ քոյր և եղբայր փոխանակ հանգիստ մնալու՝ սիրահարեցիք իրար վրայ, և այդ ինձ շատ խորթ թւաց: Մտածելով՝ որ վատ հետեանքներ կարող է ունենալ ձեր սիրահարութիւնն, սկսեցի հետդ այնպէս վարել, որ ստիպես թողնել տունս: Այդպէս էլ եղաւ: Քո հեռանալուց մօտ երկու տարի յետոյ մեռաւ Աշխէնը: Ներիր ինձ, Ռափայէլ, ես գողացայ քո քոյրը և այժմ քեզ յետ եմ տալիս միայն նրա անունը:

Տեսնում ես, թէ որքան վնասներ եմ պատճառել քեզ, մեղապարտ եմ քո առաջ, խոստովանում եմ՝ մահւան մօտ լինելով: Կեանքիս մէջ ամենից շատ քեզ եմ զրկել, այդ պատճառով ցանկանում եմ առատ կերպով վարձատրել. չէ որ յանցանքը փողով գնւում է, այդ օրէնք է ամեն տեղ. բոլոր յանցանքս գնել չեմ կարող քեզնից, դոնէ մասամբ կ'ներես, հեշտութեամբ կ'ներես մանաւանդ այն պատճառով, որ երջանիկ ես, անհանգիստ ու անժառանգ չես ինձ պէս: Քեզ նշանակում եմ իմ բոլոր հա-

րըստութեան տէր, նա քոնն է այսուհետև: Ժառանգական իրաւունքի վերաբերեալ թղթերը կ'գտնես քաղաքային վարչութեան մօտ: Գոնէ թող մահւան ընկնի քիչ թեթեւնայ տանջանքս, կեանքիս մէջ հանգիստ չեմ ունեցել...

Յետոյ ստորագրւած է նրա անգամ ձեռով, այն ձեռով, որը միշտ արիւնով է լւացել, որն անէծքով է բռնւած, արտասուքով շողախւած: Գարշելի մարդ, եթէ դու չ'լինէիր, ես մինչև կախադան չէի հասնիլ. ինչիս է պէտք այլ ևս քո թունաւորւած հարստութիւնը, տար նրան քեզ հետ քո կարծեցեալ դժոխքը, սատանաներին կաշառելու համար պէտք կ'գայ անշուշտ: Մէկին կախադան բարձրացնելուց յետոյ երջանիկ ես համարում!.. և այդքանն անելուց յետոյ կամենում ես հանգիստ մեռնել... Ահա թէ որպիսի մարդիկ է արտագրում կեանքը!

Սրանով վերջացնում է մահապարտն իր յիշատակաբանը: Թէ որչափ ճնշող տպաւորութիւն կարող է թողնել մի այսպիսի կեանքի նկարագիրն, այդ թողնում եմ իւրաքանչիւրին զգալ ըստ իր շափու, որովհետև ամենի մէջ հաւասար չէ զգացմունքն, զգալու շնորհը: Չեմ կարող նոյնպէս քննադատել հերոսին այն հիման վրայ, որ ամենքն ազատ են իրանց համոզմունքներով ապրելու: Թող իւրաքանչիւրն աշխատէ իր մէջ գտնել հերոսին կամ նրա մի մասը, և այն ժամանակ ոչ մի դժւարութիւն չի զգալ

5257

2013.

